

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). I

У статті розглядаються основні тенденції номінативно-аксіологічної переорієнтації в розвитку лексико-фразеологічного складу, системи словотворчих засобів та арсеналу стилістичних засобів української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст., яка відбувається насамперед у суспільно-політичній та суспільно-економічній тематичних сферах. Вони полягають в орієнтації, з одного боку, на нове, критичне осмислення попередньої системи соціально-політичних і морально-духовних цінностей суспільства, а з другого, — на формування нової системи суспільних цінностей: це, по-перше, актуалізація традиційних і «загальнонародських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів, по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних аспектів України і, по-третє, рівняння на «європейські» та «світові» цінності.

Ключові слова: «переоцінка цінностей» у мові, ключові слова в українській мові новітнього періоду, номінативно-аксіологічні тенденції в українській мові новітнього періоду.

1. Активна номінативно-аксіологічна переорієнтація в розвитку лексико-фразеологічного складу, системи словотворчих засобів та арсеналу стилістичних засобів української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст., яка відбувається насамперед у суспільно-політичній та суспільно-економічній тематичних сферах і досить виразно перегукується за своєю «революційністю» з динамічними процесами в українській мові періоду 1917 — 1920-х років, виявляється в ґрунтовній перебудові номінативних і виражальних засобів мови з орієнтацією, з одного боку, на нове, критичне мислення попередньої системи соціально-політичних і морально-духовних цінностей суспільства (така ціннісна переорієнтація відбувається в напрямі як з плюсової на мінусову, так і, рідше, навпаки), а з другого, — на формування нової системи суспільних цінностей: це, по-перше, актуалізація традиційних і «загальнонародських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів, по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних аспектів України і, по-третє, рівняння на «європейські» та «світові» цінності. Усі ці тематичні напрями, так чи інакше актуалізувавшись у період «перебудови» в другій половині 80-х років як наслідок розвитку демократичних процесів у країні (певні мовні явища такого характеру, звичайно, функціонували й раніше в дискурсах, з одного боку, дисидентів-«антирадянщиків», а з другого, — українських «націоналістів»), різною мірою продовжувалися вже в добу незалежності України, посилені й урізноманітнені у зв'язку з переходом країни до нового суспільно-економічного ладу, процесами утвердження української нації та українського державотворення, боротьбою різних політичних сил за владу, відкритістю країни для глобалізаційних впливів та ін.: послідовно розвиваючись далі, набуваючи інших, несподіваних на початку

«перебудови» поворотів або ж, навпаки, дезактуалізуючись. Як самі напрями цих номінативно-аксіологічних процесів у сучасній українській мові, так і охоплення ними тих чи інших конкретних мовних одиниць і моделей мають багато спільного з аналогічними явищами цього періоду в мовах інших народів колишнього СРСР, насамперед двох інших східнослов'янських, та колишнього «соціалістичного табору»¹ (особливо це стосується явищ періоду «перебудови»: див. п. 2 і п. 3, які розвивалися значною мірою як семантичне та словотвірне калькування з російської мови, а також, хоч уже меншою мірою, інших тематичних напрямів, що безпосередньо не пов'язані з явищами українського державно-національного дискурсу).

Такі номінативно-аксіологічні процеси знаходять своє вираження в дуже широкому наборі конкретних мовних засобів — це: а) заміна одних номінативних одиниць іншими; б) активізація / пасивізація частотності вживання слів відповідних тематичних сфер (зокрема, і як дезактуалізація попередніх та актуалізація нових номінативно-аксіологічних опозицій); в) активізація словотворчої продуктивності певних моделей; г) творення або запозичення / калькування нових номінативних одиниць (як словотворення, семантичний розвиток, фразеологізація); ґ) формування нових емоційно-оцінних конотацій; д) ширші за обсягом зміни емоційної оцінності й тональності — як «антипафос», «депатетизація» (іронічні цитування та пародіювання пишномовної радянської стилістики, трансформація високих кліше попереднього періоду: уживання «іронічних» лапок, збереження у вимові й написанні слова російського «оригіналу»: несхв. *совецький*, ірон. *товариц*); е) внесення змін до правопису (у правилах уживання великої / малої букви)².

¹ Див. на матеріалі слов'янських мов — української, наприклад: *Ленець К. В., Ставицька Л. О.* Активні лексико-семантичні процеси в україномовній пресі 1987–1992 рр. // *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w Europie.* — Opole, 1993. — С. 219–229; української та російської: *Семенов О. А.* Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте. — Кировоград, 2001. — 368 с.; російської: *Шмелева Т. В.* Ключевые слова текущего момента. — Красноярск, 1993; *Дуличенко А. Д.* Русский язык конца XX столетия. — München, 1994. — X + 347 с.; *Ферм Л.* Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). — Uppsala, 1994. — 238 с.; *Костомаров В. Г.* Языковой вкус эпохи : Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. — М., 1994. — С. 109–124, 138–155; *Zybatow L. N.* Russisch im Wandel : Die russische Sprache seit der Perestrojka. — Wiesbaden, 1995. — 350 S.; *Русский язык конца XX столетия (1985–1995) / Отв. ред. Е. А. Земская.* — М., 1996. — 480 с.; *Moskovich W.* Russкая политическая терминология в прошлом и настоящем // *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L.N. Zybatow. — Frankfurt am Main etc., 2000. — Tl. 1. — S. 387–397; словники нової та новоактуалізованої лексики : Словарь перестройки / Сост. В. И. Максимов, С. С. Волков, Ю. Л. Ермолаева и др. — СПб; Златоуст, 1992. — 253 с.; *Haudressy D.* Les mutations de la langue russe : Ces mots qui disent l'actualité (Новые слова отражают события 1991 года). — Paris, 1992. — 269 p.; Толковый словарь русского языка конца XX в. : Языковые изменения / Гл. ред. Г. Н. Складневская. — СПб, 1998. — 701 с.; Толковый словарь русского языка начала XXI века : Актуальная лексика / Под ред. Г. Н. Складневской. — М., 2007. — 1136 с.; Новые слова и значения : Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX в. : В 2 т / Отв. ред. Т. Н. Буцева. — СПб, 2009. — Т. 1. — 813 с.; словацької: *Ondrejovič S.* Jazyk totalitný a posttotalitný (na materiáli slovenskej tlače po roku 1989) // *Мова тоталітарного суспільства.* — К., 1995. — С. 76–82; чеської: *Filipek J.* Entwicklungstendenzen des heutigen tschechischen Wortschatzes in sociolinguistischer Sicht // *Aufbau, Entwicklung und Struktur des Wortschatzes in der europäischen Sprachen* / Hrsg. V. Panzer. — Frankfurt am Main, 1993. — S. 162–172; *Nová slova v češtině : Slovník neologizmů / O. Martinčova (red.).* — Praha, 1998. — 356 s.; польської: *Smółkowa T.* Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej. — Kraków, 2001.

² Пор. інший, дуже промовистий (іконічний) вияв мовного номінативно-правописного реагування на зміни у формі державного устрою на початку 90-х років в офіційних назвах однієї з колишніх країн «соціалістичного табору» — від складного слова (з написанням компонентів разом, а внаслідок «дефісної війни» — дискусій після відповідної пропозиції словацької сторони — через дефіс) до номінативного словосполучення з сурядним синтаксичним зв'язком між компонентами: *Ceskoslovenská republika (Československo)* — *Česko-Slovenská republika (Česko-Slovensko)* — *Česká a Slovenská republika* (до 1993 р.).

В умовах виразного політико-ідеологічного структурування мовного соціуму в СРСР у період «перебудови», а особливо вже в незалежній Україні та наявності тих чи інших власних можливостей у різних соціально-політичних, ідеологічних, культурно-мовних та ін. страт суспільства для публічного вияву своїх позицій природно, що суспільно-політична сфера української мови не становить певної семантико-аксіологічної однорідності (крім, звичайно, тієї тематики, у ставленні до якої суспільство загалом єдине, — наприклад, екології). У період «перебудови» виникло таке структурування суспільства й, відповідно, мовних дискурсів, на крайніх позиціях якого перебували новий громадський рух «демократів» (умовно не поділяючи його за національними ознаками, назвімо його «загальнодемократичним») і табір «партократів», як стали тоді називати представників консервативної партійно-радянської номенклатури та бюрократичного апарату. У сучасному українському мовнокомунікативному просторі на загальному тлі його розмитой політико-ідеологічної забарвленості виділяється — за ставленням різних верств його представників, по-перше, до радянського минулого та комуністичної ідеології, по-друге, до спільної історії з Росією, по-третє, до української державності, до співвідношення українського етнічного і українського державного в основоположних орієнтирах новопосталої держави і, по-четверте, до перспектив майбутнього України (з орієнтаціями на «Європу» або на сучасну Росію) — кілька виразніших соціально-культурних дискурсів: а) український національно-державницький дискурс, який виражається в позиціях різних політичних (від «національних демократів» до «націоналістів»), громадських, культурних кіл української як політичної, так і культурно-мовної орієнтації; б) дискурс про-російської / «прорадянської» політичної орієнтації (з орієнтуванням на Росію як державу, на відновлення держави або державного союзу — певного аналога колишнього СРСР); в) загальнодемократичний дискурс соціально-культурних кіл, які тією чи іншою мірою орієнтуються на сучасний «європейський лібералізм» (у суто мовному плані він складається як з українсько-, так і з російськомовних форм реалізації); г) дискурс лівих політичних сил (у плані культурно-мовних засад він загалом прилягає до другого з поданих типів); ґ) український офіційний дискурс, який реалізується в заходах державної мовної політики, у виступах державного керівництва тощо (російськомовний дискурс кіл російської культурно-мовної орієнтації тут, природно, лишається за рамками). Два перші з названих дискурсів у реалізації своїх культурно-мовних запитів та орієнтирів можуть мати як поміркованішу, так і радикальнішу форми вияву. Офіційний дискурс, позиціонуючи себе, звичайно, як «центристський», усе ж залежно від платформи тих політичних сил, які в той чи той період перебувають при владі, у своїх культурно-мовних орієнтаціях може коливатися з креном у бік або першого, або другого з названих дискурсів.

Мовна реалізація нових соціальних цінностей суспільства або тих чи інших його верств — це, звичайно, не просто неоднозначний і непрямолінійний, а часто й суперечливий процес, який відбувається в постійній конкуренції з мовними «антицінностями». Мовний соціум у прагненні до реалізації своїх бажаних цінностей, з одного боку, відштовхується від певних ознак минулого як уже небажаних для нього, але, з другого боку, на цьому шляху наражається на нові «антицінності»: так, цінність «*перебудова*» виникла внаслідок відштовхування від антицінності *застій*, але незабаром наразилася на такі антицінності, як *гальмування*, *кризи* і, нарешті, *обвальний* (див. п. 3.2); антицінність «*партократи*» виникла як результат нищівної критики радянсько-партійного апарату

з боку «демократів», але невдовзі й «демократи» стали антицінністю не тільки для «партократів», а й для ширших верств населення країни (див. 3.3).

2. Нове (критичне) осмислення та переоцінка суспільно-політичних реалій радянської доби і комуністичної ідеології стали масово виявлятися з другої половини 80-х років як «*дерадянізація*» і «*декомунізація*» суспільно-політичного лексикону: з одного боку, як пасивізація лексики відповідних тематичних розрядів; з другого боку, як перейменування у відповідному напрямі тих чи інших реалій радянської дійсності, переосмислення найменувань тих чи інших політико-ідеологічних орієнтирів попередньої доби та зрушення в їхніх ідеологічних конотаціях.

2.1. Пасивізація певних структур суспільно-політичного лексикону виявляється як у цілком об'єктивних і закономірних процесах відходу, «старіння» мовних одиниць у зв'язку зі змінами в соціальній дійсності (насамперед це, звичайно, дезактуалізація соціально-політичної та соціально-економічної лексики, пов'язаної із «соціалістичним будівництвом», радянською системою державного устрою та «керівною роллю КПРС»), так і (звичайно, значно меншою мірою) в штучно стимульованих спробах вилучення з мови тих чи інших ідеологічно забарвлених одиниць як уже «небажаних» (як наслідок авторської самоцензури або редакторського втручання). Це, зокрема, вилучення з реєстру в окремих словниках нового часу слів, що видаються укладачам або редакторам тепер уже політично «неблагонадійними»: наприклад, зняття з реєстру оновленого в 90-х роках академічного правописного словника слова *радянський*, у другому виданні — *возз'єднання* та інших членів цього гнізда³ (до реєстру наступних видань словника зазначені слова повернуто)⁴, зняття в інших словниках *комунізм* та інших членів цього гнізда і навіть *робітник*, *робітничий*⁵, *партія*⁶, що, звичайно, слід розцінювати не інакше, як фактичні рецидиви видавничої практики попереднього тоталітарного політичного режиму. З нової редакції правопису⁷ знято як уже не актуальні такі приклади на вживання великої букви, як *Велика Жовтнева соціалістична революція*, *Велика Вітчизняна війна*⁸.

2.2. Заміна і переосмислення / переоцінка тих чи інших одиниць та опозицій суспільно-політичного лексикону виявляються, по-перше, як негативна характеристика попередніх періодів радянської історії та багатьох явищ, реалій

³ Орфографічний словник української мови.— К., 1994 (2-е вид.— 1999).

⁴ Щодо вилучення *возз'єднання*, то це зумовлено, звичайно, наявністю іншого — цілком протилежного «радянському» — погляду на історичну суть Переяславської ради 1654 р., канонізованої в радянський період саме під цією назвою (у межах дискурсу української національно-державної орієнтації цю подію звичайно іменують як «приєднання» — наприклад, трактат М. Брайчевського 1966 р. «Приєднання чи возз'єднання?»). Але ж, по-перше, у відповідних колах сучасного українського суспільства продовжує існувати й попереднє її розуміння, по-друге, ця назва тісно асоціюється також з іншою знаковою в українській історії подією — об'єднанням українських земель у складі однієї держави під час Другої світової війни (див. про це також у п.2.2.), а по-третє, у номінативній системі української мови таким чином узагалі утворюється лакуна щодо позначення відповідного поняття (наприклад: *возз'єднання сімей*, *возз'єднання Німеччини*, *В'єтнам* і т. ін.).

⁵ Новий тлумачний словник української мови : В 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпущко.— К., 1999.

⁶ Новий російсько-український словник-довідник.— К., 1996.— 797 с.

⁷ Український правопис.— К., 1990.— 240 с.

⁸ Звичайно, така самоцензура нової доби, зокрема, в лексикографії — це вже далеко не те, з чим можна було зустрітись в радянський час, коли вважалося неприпустимим у реєстрі словника сусідство, наприклад, слів *мавзолей* (це слово асоціювали насамперед з відповідною спорудою над тілом В. І. Леніна в Москві) і *мавполюдина*, рос. *ленивый* і *ленинец* (див. про останній випадок: *Крысин Л. П.* Русское слово, свое и чужое. — М., 2004. — С. 533) (редактори вимагали вставити між ними яке-небудь «нейтральне» слово); під час роботи над другим виданням «Большой советской энциклопедии» було визнано неприпустимим сусідство на обкладинці одного з томів як першого і останнього гасел слів *ВКП(б)* — *водевиль* (*Ермоленко С. С.* Язык тоталитаризма и тоталитаризм языка // Мова тоталітарного суспільства.— К., 1995.— С. 11).

радянської дійсності (переоцінка зі знаком мінус, яка, природно, тим повніше реалізується, чим одіознішою в очах демократичних кіл суспільства є відповідна радянська реалія і чим позитивнішими конотаціями була оповита її назва: наприклад, для слова *чекіст*, яке не використовується навіть у межах офіційного дискурсу як «почесний» синонім для найменування співробітника Служби безпеки України⁹), по-друге, як оцінна нейтралізація відповідних позитивно (наприклад, *партійний, ідейний*) або, навпаки, негативно (наприклад, *ліберал*) конотованих у радянський час лексико-фразеологічних одиниць, по-третє, як приведення змісту певних одиниць цієї лексики у відповідність до прийнятого в світі розуміння (наприклад, в опозиції *правий — лівий*)¹⁰.

Так, нові назви для певних політико-ідеологічних реалій радянської доби насамперед стали впроваджуватися в межах комплексу найменувань таких ключових для радянської історії та ідеології понять, як:

— принцип державного устрою, управління (в СРСР і взагалі в країнах соціалістичної системи): *тоталітаризм, тоталітарний (режим, система, суспільство та ін.)* (раніше така характеристика застосовувалася лише в антирадянській ідеології, тоді як в офіційній радянській ідеології це поняття трактувалося як абсолютний синонім щодо фашизму): «У роки *тоталітарного одержавлення* усього нашого суспільного життя просто не було місця для *громадянського суспільства*» (Людина і суспільство, 1990, № 8, с. 2); застосування слова *режим*; широке функціонування з неохвальними конотаціями слів, що асоціювалися з недемократичними принципами попередньої системи державно-партійного управління та добору кадрів: *адміністративний, директивний, командний (система, стиль, метод та ін.), апаратний* (зокрема, *апаратні ігри* в значенні «закулісна діяльність управлінського апарату, що полягає в інтригуванні, переставлянні кадрів, в імітації діяльності»), *номенклатурний*; на позначення органів і працівників цієї системи: (*командно-бюрократичний та ін.) апарат* («Становим хребтом сталінської самодержавної Системи був *апарат*»: [Із інтерв'ю з А. Москаленком].— Літ. Україна, 25.01.1990, с. 2), (*партійна комуністична та ін.) номенклатура; апаратник, номенклатурник, функціонер*; характеристика соціалізму попереднього, радянського зразка як *адміністративного, бюрократичного, державного, казарменого, табірнього* і под.: «...комуністично-соціалісти знову дадуть нам ... *барачний соціалізм*» (М. Кужель, читач.— Вечірній Київ, 6.03.1997); «Не приведи Господь реанімації огидного *апаратного* закону, який не терпів непересічної особистості, котра не визнає *казармених “правил гри”*» ([Із інтерв'ю з А. Москаленком].— Літ. Україна, 25.01.1990, с. 2); поширення нової номінації *адміністративно-командна система* (визначення популярного наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. московського економіста, публіциста й громадського діяча Г. Х. Попова) з варіантом *командно-адміністративна система* на позначення радянського устрою державно-господарського

⁹ На відміну від офіційних дискурсів Російської Федерації та Білорусі, у межах яких таке стилістичне використання цього слова є, як і в радянські часи, цілком нормальним явищем. Наприклад: «—Чи є різниця між КДБ та ФСБ чи СБУ? — Я буду вести мову про ФСБ, оскільки більше займалася посткомуністичною Росією. Насторожує те, що не було суду над минулим. Під час виборів Путіна я була вражена словами, які вимовлялися з гордістю: “наши чекісти” — так, ніби це один із найпрестижніших соціальних прошарків суспільства. Уявіть собі, щоби 1955 року, за десять років по поразці Німеччини у Другій світовій, мовилося би подібне на радіо і телебаченні: “напі гестапівці!”» ([Із інтерв'ю з французьким істориком Франсуазою Том]. — Книжник-review, 2000, № 9); президент Білорусі О. М. Лукашенко також охоче вдається до цього перифраза: «білорусские чекисты».

¹⁰ Див. про семантико-аксіологічну переорієнтацію слів *правий і лівий, ліберал: Тараненко О. О. Лівий — правий та ін.: семантико-оцінні переорієнтації в опозиціях сучасного українського політичного спектра // Акцентологія. Етимологія. Семантика : До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка.— К., 2012 (у друці).*

управління: «Ми переживаємо тяжкий період, бо одночасно нам доводиться вирішувати два завдання: будувати державу і переходити від командно-адміністративної до ринкової системи» (Д. Павличко. — Голос України, 8.06.1993, с. 3);

— тип держави: імперія — щодо СРСР (не тільки як відповідного суб'єкта зовнішньої, міждержавної політики, але й усередині держави — щодо союзних республік, крім, звичайно, РРФСР): *радянська, колоніальна імперія; імперський «великодержавний», спочатку нерідко з ненормативним наголосом імперський (центр, політика, ідеологія, синдром, мислення, менталітет, диктат, апетити — щодо СРСР, а після його розпаду вже й щодо нового державного утворення — Російської Федерації)*¹¹; Україна та інші «неросійські» союзні та автономні республіки — це, відповідно, колонії, наприклад: «Бо це були кольори (синій і жовтий. — О. Т.), за поєднання яких колоніальна влада садила в тюрми» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 20, с. 1);

— належність до радянської країни, характерність для радянської дійсності: так, досить звичайним для означення *радянський*, яке в цьому значенні в офіційному дискурсі, в численних текстах художньої літератури, в піснях попереднього періоду мало, звичайно, конотації піднесеності («Гори, долини, поля і ріки — / Все це радянське, наше навіки». — Г. Бойко; *радянський патріотизм*, «виховувати в людей почуття радянськості», діяти *по-радянському / не по-радянському*; відповідно означення *антирадянський* мало конотацію негативності)¹², стало вживання з конотаціями несхвальності, іронічності, зневажливості: «У нас ще настільки *радянська система освіти*, що...»; «— Це так недавно ми беззастережно й відчайдушно славили “наш, радянський спосіб життя”. Нині зізналися собі в тому, що суспільство наше — дуже хворе... — ...Сталінська бюрократія вибудувала антинародну Систему. Бездумні пропагандисти камуфлювали її приснопам'ятним фіговим листком “нашого, радянського способу життя”» ([Інтерв'ю з А. Москаленком]. — Літ. Україна, 25.01.1990, с. 2); «Вже вибір місця проведення заходу свідчив багато про що: замість традиційного театру імені Франка — парадний, *по-радянському офіціозний Жовтневий палац*» (День, 29.03.2002); «усе відбувалося *по-радянському одностайно*», «гастрономи мали вигляд *по-радянському бідних*» і под. Але особливо зневажливе ставлення до «*радянського*» стало виражатися в словах *совок* (виникло в російській мові як каламбурна трансформація *советский* і *совок*, пор. *совок* як знаряддя для збирання сміття¹³) і похідних — у значеннях «Радянський Союз; радянський лад», «представник населення цієї країни», «те, що було властиве Радянському Сою-

¹¹ Пор. у сучасній словацькій мові (від 1989 р.) наявність пейоративних конотацій для слів *federál, federálný, federalizmus* (з такими дериватами та фразеологізмами, як *česofederál, federalokrat, do federálného chomuta*), тоді як у чеській мові відповідники цих слів мають, як і давніше, цілком нейтральну конотацію (*Ondrejovič S. Op. cit. — S. 79*).

¹² Як наслідок масового поширення в російській мові означення *советский* з позитивними конотаціями в офіційному дискурсі, в художньому стилі, в мові естради воно стало вживатися і в розмовній мові, насамперед молоді: «— А как же ты знаешь: правильно или неправильно?! — Ну так это же ясно! Правильно — это *по-советски*, а неправильно — это не *по-советски*» (діалог «старорежимного» діда і вихованої вже по-радянському внучки з популярної свого часу кінокомедії Е. Рязанова «Девушка без адреса», кінешь 50-х років); про того, хто викликав подив чимось небажано-несподіваним, могли сказати: «Он какой-то *несоветский*». Але якщо брати відтінок цього значення «зроблений, виготовлений, одержаний в СРСР» (особливо щодо легкої промисловості — товарів, призначених для людей), то ніхто, звичайно, не сприймав усерйоз «Советское значит отличное» (вислів, що пішов у світ з уст М.С.Хрущова). В останні роки існування СРСР набули поширення зневажливі вислови *дерев'яна валюта, дерев'яні карбованці (рублі)* — про радянські гроші, які на цей час катастрофічно знецінилися.

¹³ Див., наприклад: *Костомаров В. Г.* Знач. праця. — С. 174–178; *Розина Р. И.* Человек и система в языке тоталитарного и посттоталитарного общества // Мова тоталітарного суспільства. — К., 1995. — С. 110–114.

зові, радянському ладові й навіть пережило його», тобто різні рецидиви радянського минулого, які живуть і досі і яких слід рішуче позбавлятися (це технологічна відсталість, недостатній рівень демократії в суспільстві, недостатня культура поведінки і побуту тощо; щодо етнічних українців — це ще й «*малоросійство*»: див. п. 4): «Нинішня людина, яка, перефразовуючи Чехова, так тяжко вичавлює з себе “*совка*”, має перебудуватися психологічно, переакцентувати уявлення про добро і зло» (Голос України, 18.04.1995); «...ніякий суд не позбавить нас “*совкового*” менталітету у підходах до оцінки тих чи інших літературних явищ (тільки “*схвалювати*” або “*засуджувати*” — третього не дано!), не навчить культури дискусій, терпимості до іншої думки» ([Коментар від редакції].— Літ. Україна, 14.05.1998, с. 7); «В умовах образи на Кремль у Януковича і К° дедалі більше спостерігається прагнення перетворити Україну на такий собі власний *совковий* заповідник, “Білорусь № 2”» (О. Михельсон.— Укр. тиждень, 11–17.05.2012, с. 7); «*Совкізм* так і пре від усіх справ (державної влади.— О. Т.)» (Вечірній Київ, 8.07.1994)¹⁴,

— комуністична ідеологія та діяльність комуністів: досить звичайною для означення *комуністичний* стала наявність не позитивної, як перед цим (*комуністична мораль, ударник комуністичної праці* та ін.), а несхвальної (*режим, диктатура, фундаменталізм, імперія* та ін., *комуністичний заповідник* — про регіон на території колишнього СРСР, де найбільшою мірою ще збереглися його характерні ознаки: зокрема, про Білорусь, самопроголошену Придністровську Молдавську Республіку) та іронічної («*комуністичний рай*») конотацій; конотація несхвальності тепер є достатньо характерною і для вживання слова *комуніст*, але ще більшою мірою це стосується його деривата з конотацією відвертої презирливості *комуняка* (це слово відоме ще з часів громадянської війни¹⁵, проте особливо популярним воно стало на межі 80–90-х років): «*Комуняку — на гілляку!*» (недобрий жарг — напис на плакатах, транспарантах демонстрантів і на стінах, вигук під час мітингів і демонстрацій); «У цей час на початку проспекту Свободи [у Львові] показалася колона з червоним прапором, і їй назустріч кинулися ... людці з вигуками “*Бий комуняк!*” ... Не жаліли ці навіжені своїх парасольок, аби вдарити “*комуняка*”» (Д. Камишан.— Вільна Україна, орган Соціалістичної партії України, 1997, № 15); інші експресивні утворення: *комунофашист, комунофашизм, комунофашистський*: «На парламентських виборах 1994 року у східних регіонах України знову здобула перемогу *комунофашистська мафія*» (М. Мастикаш, колишній політв’язень.— Слово і честь, 1997, № 4); *коммутант* (від *комуніст* + *мутант*: зневажливо про комуністів, які швидко пристосовуються до нових суспільних умов; уживається і в середовищі самих комуністів); слова *антикомуніст, антикомуністичний* зберігають свою попередню конотацію несхвальності лише в дискурсі лівих політичних сил¹⁶.

Більшою мірою, ніж *комуніст (комуністичний)*, оцінно-ідеологічної девальвації і десакралізації зазнало *більшовик (більшовицький)* — від значення «почесного» синоніма до *комуніст (радянський)* із семантичною конотацією піднесе-

¹⁴ Див. також, наприклад, добірку матеріалів на цю тему під рубрикою «Слова, про які сперечаємося: совок»: *Гречанюк С.* Совок совку: «Ганьба совкам!» // Урок української. — 2001. — № 7. — С. 11–12; *Грбовський С.* Україна наша совкова // Там же. — С. 12–14.

¹⁵ Наприклад, у романі М. Шолохова «Тихий Дон»: «— Ну что, мужик...? Земли захотел? Равенства? Ты ить небось *коммуняка*?». Пор. п. *komuch*, подібне експресивне утворення, яке вже розвинуло й своє гніздо: *odkomuczyć, odkomuczenie, zakomuczony*, ч. *komouš* (Компарасја współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser.— Opole, 2003. — S. 232; *Sádlíková M., Savický N., Šišková R., Slaufová E.* Slovník postřelomové doby // Slavica.— 1994.— Roč. 63.— S. 274).

¹⁶ Пор., наприклад: *Ридел С.* Неологізмита в езика на българския периодичен печат // Български език.— 1995.— Кн. 4.— С. 306.

ного звучання «той, хто діє прямо, рішуче й безкомпромісно, до кінця в досягненні своєї високої, благородної мети», в якому це слово, крім свого вихідного значення-історизму, також уживалося в радянський час (так само, як, наприклад, *чекіст* — про співробітника КДБ): «Я скажу прямо, як *більшовик*, з усією *більшовицькою прямоотою*»; «Заздрість повинна переходити в змагання, це — по-нашому, *по-більшовицькому*» (О. Донченко), до значення «той, хто діє так, як [ніби] *більшовик*: жорстоко й нетерпимо щодо інших поглядів, поза загальноприйнятими нормами моралі і права, підмінюючи їх ідеологією, вдаючись до демагогії та політичної безпринципності і хизуючись при цьому своєю прямоотою і простотою»: *більшовицький стиль*, *більшовицький максималізм*, *догматизм*, *діяти більшовицькими методами* (як *більшовик*, *по-більшовицькому*); «Спроби нав'язування моноідеологічності — це вияв глибоко закоренілої психології “*більшовизму*” різних кольорів» (Віче, 1993, № 6, с. 90), звідси *необільшовизм* — про відповідний стиль і методи діяльності деяких нових політичних структур (не обов'язково лівих). З'явилися нові утворення з несхвальною конотацією «*партократ*» (переважно у множині), «*партократія*» (за аналогією до *демократія* і на противагу їй). Прибічники комуністичної ідеології, однак, продовжують обстоювати свою історичну правоту — наприклад, у відповіді на звинувачення в листі до редакції газети одного з читачів («Ви готові обілити *більшовицький режим*, стараєтесь представити його ангелом-охоронцем трудового люду»): «Автор листа даремно намагається заключними словами зганьбити нас, журналістів ‘Вільної України’ та її дописувачів, — ми і є *справжнісінькі більшовики*. У найкращому значенні цього слова» (М. Нечай. Розмова зі злобителем. — Вільна Україна, 1999, № 14).

— суспільно-політичний лад: поняття соціалізму, соціалістичного, які зі зрозумілих причин стали в цей період дезактуалізуватися в суспільній свідомості, не зазнали, однак, на відміну від понять комуністичного таких помітних оцінних трансформацій (оскільки вони не належали до такої високої, «сакральної» сфери, як комуністичне і особливо «*більшовицьке*»), крім, звичайно, іронізування щодо реальності такого проголошеного в часи правління Л. І. Брежнєва явища, як нібито вже побудований в СРСР «*розвинений (розвинутий) соціалізм*», та спроб у перші роки «*перебудови*» «*демократизувати*» соціалізм (див. п. 3), зокрема за «ленінськими принципами»: «Нам треба мати на увазі, що “*розвинений соціалізм*” розколюється не за примітивною схемою (партійні — безпартійні), а на три розлогі течії: *векапєбісти* (від ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), як називалася радянська компартія в сталінські часи, тобто ортодоксальні більшовики.— О. Т.), *комуністи-утопісти* і *послідовники гуманного соціалізму*, концепцію якого розробляв в останні роки життя Ленін» ([Із інтерв'ю з А. Москаленком].— Літ. Україна, 25.01.1990, с. 2).

У зв'язку з вивільненням суспільного життя від впливу тоталітарної держави та єдиної партійної ідеології вийшли з активного вжитку або дістали протилежну чи нейтральну ідеологічну конотацію слова, похідні від *ідея*, *ідеологія*, *партія*, *клас*, *політика*. Так, із масового суспільного життя практично зникла ідеологічна опозиція *ідейність* («плюс») — *безідейність* («мінус»), яка існувала в нас ще з кінця XIX ст. — від часів народництва і посилилася в період захоплення інтелігенції загальносоціалістичними ідеями, а особливо в часи панування комуністичної ідеології: дезактуалізувалися одиниці *ідейний* у значенні «перейнятий передовими, високими ідеями, відданий їм» («Радянська література — найпередовіша, *найбільш ідейна* література світу»¹⁷; втім, ще в радянський час у розмовній мові цей прикметник став уживатися і з несхвально-іронічним відтін-

¹⁷ Словник української мови : В 11 т.— К., 1973.— Т. 4.— С. 11.

ком «надто політизований; надто правильний, принциповий в ідеологічному плані»: «Він у нас дуже вже *ідейний*»), *безідейний*, *високоідейний* (ці похідні від *ідея* лишаються за традицією в лексиці лівих політичних сил); з набору позитивних / негативних рис громадянина зникло протиставлення «*ідейно* (як і *морально*) *стійкий* / *нестійкий*»; для позначення явища нав'язування суспільству певної (єдиної) ідеології (при цьому звичайно малася на увазі радянсько-комуністична ідеологія) в часи «перебудови» були утворені одиниці з неохвальним оцінним маркуванням *заідеологізований*, *заідеологізованість*; одиниці ж *деідеологізація*, *деідеологізувати*, *деідеологізований* на позначення усунення цієї «ідеологізованості», навпаки, втратили негативну й набули нейтральної або навіть позитивної конотації¹⁸ (див. про ці префіксальні моделі в п. 6). У зв'язку із втратою в слова *партія* (політична) синекдохічного спеціалізованого значення «КПРС» унаслідок розвитку в країні багатопартійності у його дериватів *партійний* (*партійність*, *партійно*, *по-партійному*) дезактуалізувалося значення «перейнятий комуністичною ідеологією, який відповідає інтересам КПРС, проводить її політику» (*партійне виховання*, *партійність літератури* і под.) з його позитивно маркованим семантичним відтінком «активний у громадському житті і принциповий у своїх поглядах», що нібито автоматично передбачалося для справжнього члена КПРС: *партійна позиція*, *партійне ставлення до своїх обов'язків*; «...хто щиро, *по-партійному* говорив про негідний стиль роботи обліконкому» (О. Корнійчук), у деривата *непартійний* — значення «не сумісний зі званням члена КПРС» (*непартійна поведінка*), а також відійшов до пасиву прикметник *антипартійний* з його негативною конотацією; замість *безпартійний* стали вживати звичайно *позапартійний*: «Минулої суботи губернатор, котрий неодноразово заявляв, що він — *позапартійний*, був зауважений серед делегатів з'їзду Партії регіонів у Києві» (Експрес, 22.03.2012, с. 2). Цим же пояснюється пасивізація субстантивованих значень *партійний* і ж. *партійна* «член КПРС» (слова *партійці* мн., одн. *партієць*, ж. *партійка* лишилися у вжитку як позначення членів різних політичних партій). Значно скоротилося гніздо складних слів з компонентом *парт-*: лишаються (але вже з віднесеністю не до однієї, а до різних політичних партій), наприклад, *партвески*, *партзбори*, *партквиток*, *партконференція* та деякі інші, але вже відійшли *партактив*, *партпарат*, *партбюро*, *партдисципліна*, *партпрацівник*, *партстягнення* та ін. Відбулася також пасивізація прикметника *класовий* (пор., наприклад, ще в роки ранньої «перебудови»: «Оцінюємо з *класових позицій* : Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка» — стаття П. Федченка в ж. «Київ», 1987, № 12, що передувала публікації добірки творів «реабілітованого» в цей час класика української літератури) і його похідних *класово*, *класовість* (сам же іменник *клас*, позбувшись ідеологічного нальоту та, зокрема, уживання в позитивно маркованій номінації *робітничий клас*, поступово почав уходити до нових номінативних словосполучень: *клас підприємців*, *новий клас*, *середній клас*). У словах *політика* і похідних девальгувалася конотація «державної» ваги, якою вони були оповиті в радянську добу (хоча словники цього й не фіксували), коли до розряду «*політичних*» належали справи найвищої державної значущості (*питання*, *справа політичної ваги*), *суспільно-політична література* посідала найвище місце в жанровій ієрархізації літератури (порівняно не тільки, наприклад, з науково-по-

¹⁸ Пор., наприклад: *Ферм Л.* Зазнач. праця.— С. 24–25. Однак паралельно з цим розпочався (і, власне, не міг не розпочатися) «новий виток ідеологізації мови й суспільства» (*Дуличенко А. Д.* Зазнач. праця.— С. 181) як наслідок, з одного боку, переходу країни до нової суспільно-економічної формації (див. п. 3), а з другого, — активізації процесів українського національно-державного будівництва (див. п. 4).

пулярною або пригодницькою, але й з науковою, спеціальною технічною), коли «верхи» закликали «низи» «бути *політично грамотними (свідомими, зрілими)*», для чого існувала широко розгалужена система *політвиховання, політбесід, політінформацій і політінформувань* (щодо останніх двох слів, то це назви цілком окремих заходів), *політгодин і політднів*, мережі *політгуртків і політсемінарів* (продуктивність творення цієї моделі складних слів також уже згасла), і дуже небажано було бути *аполітичним*, але якщо людина все-таки виявляла свою «*політичну незрілість*» або й дозволяла собі в чомусь не погодитися з «*політичною лінією партії*», їй казали з погрозою, уживаючи це слово з відповідним притиском: «А це вже *політика!*»¹⁹. В інтересах «верхів» — влади нової України вже було б, безперечно, більш бажаним, щоб усі, крім політично наближених до неї кіл, стали «*безідейними*» і «*аполітичними*». З набору політичних опозицій зникло також протиставлення *прогресивний — реакційний*.

Серед назв окремих періодів радянської історії в межах загальнодемократичного, а особливо українського національного дискурсів піддаються не просто сумнівам, а категоричному запереченню узвичаєні в радянський час назви практично всіх етапних історичних подій як такі, що не відповідають справжній суті позначуваних ними реалій і явищ, є «*заідеологізованими*» й «*заполітизованими*», а самі явища — «*міфологізованими*».

У назві *Велика Жовтнева соціалістична революція* ще в часи «перебудови» стали знімати означення «*Велика*», а тепер дедалі частіше вживають назву *Жовтневий (жовтневий) переворот* (при цьому посилаються й на звичайну практику іменування відомих подій 7–8 листопада 1917 року в офіційному вжитку в СРСР аж до кінця 20-х років як «*Жовтневого перевороту*»): «...от і про засновника більшовизму Леніна його сучасники подекували, що *жовтневий переворот* він робив на гроші німецького генштабу» (С. Грабовський. — Укр. слово, 30.03.2000). Хоча піддавати сумніву саму назву «*революція*» щодо всієї сукупності подій і явищ, які тільки розпочалися під час «*Жовтневого перевороту*» (наприклад: «*Ленін організував так звану революцію...*» і т. ін.: виходить, що «погане» не може бути «революцією»), все-таки немає підстав, адже їхнє значення не тільки для вітчизняної, а й для світової історії цілком порівнянне з наслідками, наприклад, Англійської революції XVII ст. і Великої французької революції кінця XVIII ст. (маються на увазі, звичайно, масштабність цих подій та їхній вплив на подальшу світову історію, а не якісь інші їх оцінки).

Замість назви *громадянська війна* (1918–1920 рр.) пропонують назви, побудовані на міждержавному протиставленні України і Росії та на прагненні України до державної незалежності: *українсько-більшовицька війна, російсько-ук-*

¹⁹ Пор., наприклад, репліки з популярних радянських кінофільмів: у фільмі «Кубанские казаки» голова колгоспу, який не хотів, щоб його знатна ланкова, виходячи заміж, перебралася до іншого колгоспу, грізно говорить голові цього колгоспу, підозрюючи його (точніше, її) в інтригах проти себе: «Я вам свой колхоз спатать не позволю. Это дело *политическое!*», на що та відповідає: «Это дело их личное»; у фільмі «Кавказская пленница» працівник райвиконкому «товарищ Саахов», картаючи свого підлеглого за те, що той ставить власні інтереси вище від державних, зауважує з докором: «*Аполитично рассуждаешь, клянусь, честное слово!*». Останнім, очевидно, резонансним випадком такого вживання слова *политический* став обурений вигук В. А. Івашка, який перед цим перейшов з посади Голови Верховної Ради УРСР на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС, на XXVIII з'їзді КПРС у липні 1990 року, — як реакція на виступ одного з делегатів з'їзду, який явно виходив за рамки «генеральної лінії» партії: «Это вопрос уже *политический!*», на що відоме тоді своєю опозиційністю Російське телебачення в програмі «Вести» відгукнулося так: «...вкладывая в слово *политический* какой-то особый смысл». У розмовній мові в радянський час можна було почути слово *антиполітичний*, особливо *антиполітичний анекдот* (тобто антирадянський, антидержавний — відповідно, звичайно, до дуже широкого трактування тодішнім режимом цих понять), буквально «спрямований проти політики» (сама ж «політика» розумілася, таким чином, як генеральна лінія КПРС і радянського керівництва).

раїнська війна і под., але частіше *в(В)извольні з(З)магання 1917–1920 (1921) років* (термін, який ще давніше набув поширення серед української західної діаспори), а в середовищі самих істориків — і *Українська революція 1917–1921 років*, наприклад:

«У роки громадянської війни, чи, як тепер кажуть, *визвольних змагань*, ...» (Нариси української популярної культури. К., 1998, с. 320); «Почнемо з термінології і пояснимо, чому вираз “громадянська війна”, коли йдеться про події в Україні 1918–1920 рр., береться нами в лапки. ... Для кондової Росії термін “громадянська війна” щодо подій 1918–1920 (навіть 1922) рр. вживаємо без лапок. Адже головну суть подій складала тут війна за владу між “червоними” та “білими”, відповідно їй населення поділилося на два табори. В Україні ж на першому плані була боротьба українського народу за самостійну Українську державу... Вони (російські історики. — О. Т.) не можуть визнати цю війну *російсько-українською*, бо не можуть щиро визнати українців окремим народом, який має таке саме право на незалежну державу, як і кожен інший народ світу. Звичайно, можна вказати на моменти, типові для громадянської війни, і в Україні, але вони знаходяться на другому плані і не визначають дійсну суть подій 1918–1920 рр.» (Ю. Мицик, історик. Чи воював у громадянській творець Павки Корчагіна? — Кримська світлиця, 27.03.1998); «— Є різні погляди на проблему громадянської війни в Україні. Чому це так? — ...Нинішня історична наука нарешті вичленила період “*Українська революція 1917–1920 рр.*”, який визначає важливі моменти *визвольних змагань*. ... Події кінця 1917–1920 років в Україні трактуються не як “громадянська”, а як “*українсько-більшовицька*” війна, ... “двобій білих і червоних на території України”. На мою думку, громадянською війною в Україні була боротьба частини українців, об’єднаних навколо Директорії, з іншою частиною, що підтримувала гетьманат, у листопаді — грудні 1918 року» (Інтерв’ю з істориком Р. Ляхом).— Урядовий кур’єр, 11.07.1998).

Щодо «*возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі*»²⁰ і «*визволення західноукраїнських земель*», то в межах українського національно-державницького дискурсу ці назви часто заперечують («*так зване визволення*»), віддаючи перевагу таким характеристикам, як «*окупація західноукраїнських земель Радянським Союзом*», а піднесено-поетичний перифраз радянського часу на позначення цих подій «*Золотий вересень*» (мається на увазі вересень 1939 р., коли Червона армія ввійшла до Східної Галичини) вживають іронічно: «В гімназії Соня провчилася тільки три роки, як “*золотий вересень*” зліквідував ідеологічно шкідливий заклад, заснувавши у ньому радянську школу» (Сучасність, 2004, № 10). Пор., з іншого боку, несхвальне ставлення до цієї тенденції в офіційному радянському дискурсі, а тепер і в дискурсі лівих сил: «Не до сміху від анекдотичних ситуацій, що створюються на уроках історії: один і той самий вчитель у російських класах розповідає про визвольний похід Червоної Армії на Західну Україну у 1939 році, а в українських — про зрадницький пакт Молотова — Ріббентропа» (С. Моїсеєнко, В. Помогаєв, С. Сивохіна. Перебудова школи: теорія і практика.— Вільна Україна, 25.05.1991).

Замість назви *Велика Вітчизняна війна*, у якій неприйняття викликає насамперед компонент «*вітчизняний*» (див. п. 4), набули поширення такі назви (відомі й раніше, насамперед у мові української західної діаспори), як — у нейтральнішому й поширенішому варіанті — *Друга світова війна* (на користь її висувають і той аргумент, що в інших державах колишньої антигітлерівської коаліції немає якихсь «своїх» назв для цієї війни) або — в політично загостренішому варіанті — *радянсько- або навіть російсько-німецька війна*:

«Що означає і який зміст вкладається у вислів “велика вітчизняна війна”? Якщо йдеться про Другу світову війну, то перша половина вислову (“велика”) дійсно правдива, бо неzapepечним є факт, що ця подія була чи не найбільшою трагедією у всій історії людства. Однак означення “вітчизняний” породжує сумніви: вітчизна — це свій рідний край, а якщо так, то при чому тут Радянський Союз, що в дійсності був нічим іншим для України, як продовжувачем

²⁰ Українська радянська енциклопедія : В 12 т.— К., 1978.— Т. 2.— С. 358.

традицій і духу російської імперії... Отож про яку вітчизну йдеться: нашу, українську, чи шосту частину планети?» (В. Галат, Бразилія. Чи за Україну воювали «легендарні полководці»? — Незалежний погляд, 11.12.1998, с. 2); «Чому українські історики замислюються, чи була та війна “Великою Вітчизняною”? ... Першою під сумнів цю назву поставила українська діаспора. Причому одразу після війни, а може, й під час. Коли в 1941 році 92 відсотки українців залишилися на окупованій території, то не знали назви війни, та й для них вона не була “вітчизняною”. ... В українців не було суспільної пам’яті про Вітчизняну війну 1812 року, а в росіян була — через літературу Пушкіна, Толстого» (В. Гриневич, історик. Як назвати ту війну? — Україна молода, 22.10.2009, с. 9); «У більшості підручників для середньої та вищої школи назву “Велика Вітчизняна війна” замінено на нейтральні та менш емоційні — “Друга світова” чи “німецько-радянська” війна. Відхід від радянської моделі пам’яті про війну подибуємо й у заміні старих героїв-символів новими. Класичні радянські герої — Гастелло, Матросов, Космодем’янська, герої-панфіловці тощо — на сторінках українських підручників поступилися місцем героям національно-визвольної боротьби. Дехто — як-от “легендарний радянський розвідник” Ніколай Кузнецов, убитий за те, що провокував німецькі репресії проти українських націоналістів у Рівному, — перетворилися на антигероїв» (В. Гриневич. Міф війни та війна міфів.— Критика, 2005, ч. 5, с. 7). 2009 р.

Міністерство освіти рекомендувало вилучити назву *Велика Вітчизняна війна* зі шкільної програми й користуватися назвою *Друга світова війна*.

Природно, що в середовищі лівих політичних сил і взагалі кіл радянської та російської орієнтації з такими переоцінками рішуче не погоджуються, наприклад: «Ми не сприйняли звернення заступника голови облдержадміністрації (Львівської. — О. Т.) І. Держка, котрий, вітаючи нас зі святом, мовив: “Шановні ветерани *Другої світової війни*”, бо ми вважаємо себе ветеранами *Великої Вітчизняної*» (Д. Камишан, ветеран Великої Вітчизняної війни, учасник бойових дій, інвалід. — Вільна Україна, 1997, № 15, с. 2). З приходом на початку 2010 р. нинішньої державної влади назву *Велика Вітчизняна війна* рекомендовано знову ввести до шкільної програми.

Серед похідних від антропонімів для позначення відповідних періодів радянської історії це насамперед утворення від прізвищ двох державних лідерів СРСР: *сталініщина* (характеристика не тільки періоду правління Й. В. Сталіна, а й усього тодішнього й пізнішого комплексу негативних суспільно-політичних явищ, пов’язуваних з його ім’ям), *брежнєвщина*; розширення лексичної сполучуваності означення *сталінський* (*режим, репресії, табори* — на відміну від узвичаєних у 30–50-х рр. найменувань на зразок *сталінські п’ятирічки, сталінські соколи* — про радянських авіаторів, *сталінський удар* — про ту чи іншу з великих перемог у Великій Вітчизняній війні), функціонування *сталініст* (з негативною конотацією — на відміну від одиниці з позитивною конотацією 30–50-х рр. *сталінець*), *сталіністський, неосталініст, неосталінізм* (для дискурсу лівих політичних сил така пейоративізація похідних від слова *Сталін*, зрозуміло, зовсім не характерна)²¹; *брежнєвський застій* (характерно, що аналогічні одиниці *ленініщина, хрущовщина* не закріпилися в мові, а означення *ленінський* — незважаючи на те що ще під кінець «перебудови» в демократичному таборі відмовилися від ідеї орієнтації на «доброго» Леніна на відміну від «поганого» Сталіна — у лівих політичних сил так і лишилося в складі позитивно маркованих ідеологічних штампів на зразок «повернення до *ленінських норм* (*принципів*) радянського і партійного життя», «керівник *ленінського типу*»; означення *хрущовський* стійко закріпилося в демократичному дискурсі у позитивно маркованій номінації *хрущовська «відлига»* — про період демократичних реформ у

²¹ Ще на межі 80–90-х років як протидія занепаду радянсько-комуністичної ідеології й розпаду «великої держави» в Україні відродилися рецидиви піднесення на публічному рівні образу Сталіна (хоча, звичайно, аж ніяк не такою мірою, як у сусідній Російській Федерації), за якого «був порядок» і «нас усі боялися» (так, політичні заходи лівих сил, зокрема комуністів, тепер не обходяться без портретів Сталіна).

СРСР під час правління М. С. Хрущова) (про вислів *горбачовська перебудова* див. у п. 3). Від прізвищ інших державних діячів колишнього СРСР — це насамперед утворення *беріїщина* (від *Берія*; слово *єжовщина* — від прізвища «колеги» цього «сталінського наркома» — відоме ще з другої половини 30-х років) та деривати від прізвищ двох радянських ідеологів — союзного (М. А. Суслова) та українського республіканського (В.Ю.Маланчука): *сусловщина* і *маланчукізм*.

У загальному руслі дерадянзації, особливо десталінізації, відбулася хвиля перейменувань населених пунктів України (кінець 80-х — початок 90-х років) з поверненням їм попередніх («неполітизованих» і «нерусифікованих») назв: *Луганськ, Маріуполь, Алчевськ, Жовква* та деякі інші (замість Ворошиловград, Жданов, Комунарськ, Нестеров). Ще більшою мірою процеси перейменування охопили й охоплюють сферу урбанонімії — з поверненням об'єктам попередніх назв або ж (особливо в Галичині, на Волині, а також у Києві) з наданням їм нових назв на честь визначних діячів та знаменних подій української історії, замовчуваних у радянський час: наприклад, *вулиці І. Мазепи, М. Грушевського, С. Петлюри, Є. Коновальця, С. Бандери, Українських січових стрільців, Героїв Крут, Героїв УПА* та ін.

У деяких топонімів у загальному руслі викриття злочинності сталінського режиму розвинулося символічне значення місця масових поховань жертв сталінських репресій і ширше — взагалі страшних злочинів тогочасного режиму проти власного народу. З українських топонімів це *Биківня* (селище під Києвом, поблизу якого в лісі були знайдені місця масових поховань сталінського часу): «...під оплески комуністів, які потай мріють про нового Сталіна і не хочуть визнати свою вину за *Биківню*, камери смертників, Голодомор, ГУЛАГ» (А. Вертійчук, читач. — День, 5.11.2010, с. 12), з найменувань місцевостей в інших регіонах колишнього СРСР — *Біломорканал, Колима, Воркута*, нововідкриті *Сандормох* (урочище в Карелії, де в середині 90-х років були виявлені місця масових розстрілів в'язнів Соловків, зокрема багатьох представників української інтелігенції), поряд з давніше відомим у цій функції топонімом *Соловки*²².

На позначення сукупності соціально-економічних явищ та періоду 70-х — початку 80-х років у цілому, коли політичним і державним лідером СРСР був Л. І. Брежнєв, у другій половині 80-х років цілком офіційно стали застосовувати назву *застій* (синекдохічне спеціалізоване значення цього слова) і книжний синонім цього слова *стагнація*: «Отже, підряд зрушив з місця в колгоспі все. Де був *застій*, повіяв свіжий вітерець змін» (Рад. Україна, 6.01.1988); «Вдалось перевести суспільство від *застою* до руху, повернути до життя ленінські погляди на суспільний розвиток. Народ чекає від перебудови реальних плодів» (Рад. Україна, 1.06.1989); *епоха застою, брежнєвський застій*; з дериватами — презирл. *застійщина*, на позначення особи — *застійник*, книжн. *стагнат*, прикметники *застійний* (*явища, атмосфера, ідеологія, період, часи, роки*) з похідним іменником *застійність, стагнаційний*, від *застійник* — *застійницький* («демонстрація застійницьких інстинктів»). — Літ. Україна, 3.08.1989). Було популярним, особливо в перші роки «перебудови» — під час антиалкогольної кампанії, каламбурне обігрування прикметників *застійний* і *застільний* — як натяк на активізацію пияцтва в цей період: «...товариші з заводу, не бажаючи осоромитись перед гостем, підготували відповідний стіл, адже застійні роки були й “застільними”» (Вечірній Київ, 7.03.1989).

²² Див. докладніше: *Тараненко О. О.* На теми сучасної української ономастики // Мовознавство. — 2007. — № 1. — С. 6-12; *Тараненко О. О.* На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань // Мовознавство. — 2010. — № 1. — С. 33.

Пониження суспільного значення тих чи інших подій, явищ, організацій і т. ін. радянського часу відбилося й у змінах правил уживання великої і малої букви в останній редакції українського правопису: *Радянська армія, Верховна рада СРСР, маршал Радянського Союзу* і т. ін. (за правилами, передбаченими для написання назв реалій уже не «своїх», а «інших» країн); *рада* народних депутатів, сільська та ін. *рада* (у мовній практиці радянського часу слово *рада* не тільки в значенні органу влади, а навіть у значенні колегіального органу установи, організації могло писатися з великої літери: учена *Рада*), *радянська влада*. У самій сучасній мовній практиці випадки заміни великої літери на малу в неоднослівних назвах простежуються ще ширше. Причому нерідко в межах одного тексту назви радянських реалій пишуться з малої букви: *радянська (червона) армія* і т. ін., але назви, наприклад, польських реалій: *Армія Крайова, Армія Людова* і т. ін. — з великої (мало б бути, звичайно, однотипно: *Червона армія, Армія крайова* і под.).

Несхвально-іронічне ставлення і цілком очевидний вияв недовіри до значущості тих чи інших понять і реалій радянського минулого виражаються також у досить частотному вживанні їхніх найменувань у лапках або в супроводі означення *так званій*, а також з передаванням їх мовою російського «оригіналу»²³ (уживання зі збереженням ознак російського походження таких слів, як *большевик, советський [совецький, совіцький]*, пояснюється й наслідуванням особливостей мовної практики української західної діаспори, яка в свою чергу спиралася при цьому на український національно-державницький дискурс періоду громадянської війни):

«Згадуючи під час *так званих жовтневих свят* про злочини тоталітарного режиму та про їхні жертви, не треба думати, що вони пов'язані лише з роками сталінського свавілля» (Незалежний погляд, 11.12.1998, з листа читача); «Комватажок П. Симоненко ... заявив, що ота велика соціалістическая ... дала право жінкам народжувати дітей. ... Велика революція справді змусила українок народжувати — у концтаборах на широких просторах СРСР» (Н. Харчук. — Час/Time, 13.11.1997); «Охоча до читання громадськості середнього та старшого віку, яка добре пам'ятає часи *совецької "перебудови"*, мабуть, пригадає, як цінували ми тоді публікації невеличкого московського журнальчика "Век XX и мир"..., адже видавала його організація *совецьких паціфістів*» (А. Павлишин. — Львівська газета, 28.07.2004).

Захоплення цим стилістичним засобом при характеристиці всього «радянського» може приводити й до того, що в такий спосіб подаються й ті явища радянської доби, які, здавалося б, зовсім не обов'язково слід оцінювати як однозначно негативні навіть з погляду сучасної української дійсності: «Я став жертвою правлячої системи уже в роки *так званої гласності та демократизації*» (Незалежний погляд, 11.12.1998, з листа читача), а також ті реалії, які вже ввійшли саме з такими — нейтральними, зовсім не позитивно-оцінними — назвами до світової історії й географії: *так званій Советський Союз* (Українське слово : Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : В 3 кн. — К., 1994. — Кн. 2. — С. 3); *в так звані радянські часи* (Київ, 1999, № 11–12, с. 162); «Я вважав раніше і вважаю й тепер, що не можна відкидати нікого з талановитих письменників *так званої радянської літератури*» (Літ. Україна, 14.05.1998, с. 7, з листа читача).

В ігровому вживанні (в каламбурах тощо) у мовленні антирадянськи настроєних суспільних кіл функціонують глузливо переінакшені назви тих чи інших реалій радянської доби та оповиті в радянський час пієтетом відомі висло-

²³ Іронічне вживання російських слів на позначення тих чи інших політичних реалій відоме і в інших слов'янських мовах повоєнного часу. Див., наприклад: *Велжбицка А.* Антиталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны // Вопр. языкознания.— 1993.— № 4.— С. 107–125

ви: *Ярмо*, або *Хомут*, — про арку Дружби [українського і російського] народів у Києві, яка має вигляд великої дуги, під якою розташовано скульптурні зображення відповідного змісту («Про нинішній травень і не кажемо: істотно поріділи лави пенсіонерів та відставників навколо “братів-близнюків” П. Симоненка та О. Ткаченка, ще менше дідусів і бабусь зібралося під “хомут” на схилах Дніпра до Наталі Вітренко з В. Марченком»: В. Швець.— Літ. Україна, 11.05.2000, с. 1: про відзначення Першотравневих свят лівими силами); *пам'ятник Чорту*— про пам'ятник М. О. Щорсу в Києві; «Стає маразмом / “Навіки разом!”» (вислів «Навіки разом!») набув поширення під час відзначення 300-річчя Переяславської ради в 1954 р.).

«Дерадянiзацiя» мови відбувається також як її «депатетизацiя» — з відкиданням і висміюванням характерних особливостей стилістичного комплексу радянської «новомови», як почали називати (слідом за найменуванням відповідного явища тоталітарного політичного режиму у відомому романі Дж. Орвелла «1984 рік», 1949 р.: *newspeak*; пор. також кальки цієї назви в інших слов'янських мовах: п. *powotowa*, рос. *новояз*, болг., серб. *новоговор* та ін.) офіційний радянський дискурс з його демагогією і лицемірством у шатах високого стилю, схильністю до надто високих самооцінок і прямого самозахвалювання та самозвеличення («Наша партія *невпинно* проводить *гігантську* роботу над...», «історичні рішення партійного з'їзду», «*Величезне* почуття *законної* гордості за нашу соціалістичну Вітчизну *переповнює* серця всіх радянських людей», «Слава КПРС!», «*Хай живе героїчний радянський народ!*» і под.)²⁴: по-перше, стилістика офіційного дискурсу пострадянського часу стала значно скромнішою — з униканням пишнот у мовленні, високого стилю²⁵; зазнав дезактуалізації такий троп радянського часу, як «військова» метафора піднесеного звучання (*трудова вахта*, *правофлангові зшив*, *битва за врожай*, «оголосити пияцтву *безпощадний бій*»; «У нашому місті — тисячі й тисячі *самовідданих бійців перебудови, рядових великої гвардії* робітничого класу»: П. Позняк.— Прапор комунізму, 7.11.1987, с. 3) і взагалі слова для характеристики рішучого протистояння, радикальних дій: «*боротьба* за здоровий спосіб життя» і под. (але, з іншого боку, вже на межі 80–90-х рр. як наслідок загострення у протистоянні різних соціальних сил актуалізувалося вживання військової метафори в її пряміших, «непишних» і тому моторошніших обертонах: заклики до односторонніх «*виходити з окопів*» і т. ін.: див. 3.6); лексика та інтонація диктора, наприклад, радянських кіножурналів ще середини 80-рр. викликають іронічну посмішку; по-друге, досить поширеним стилістичним засобом вираження ставлення до радянського минулого та комуністичної ідеології стало вже відверте іронізування з її клішованих зворотів («Треба не *боротися* за чистоту вулиць, а частіше їх підмітати»), героїзованих та міфологізованих образів («*залп “Аврори”*», адже це був не залп, а одиночний гарматний постріл, причому холостий²⁶), пародіювання їх та обігрування в ка-

²⁴ «Уявлення величі завдань революції, труднощів у здійсненні їх, загроз і наступів противника — все це відбивається в частому вживанні форм найвищого ступеня, а також епітетів і сполучень для величчя, колосальності. З часом ці форми, епітети і сполучення втрачають до певної міри своє емоційне значення і є звичайною належністю мовлення революційної людини» (*Селищев А. М. Язык революционной эпохи* : Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926).— М., 1926.— С. 127).

²⁵ «Вимивання високого стилю — це своєрідна реакція на радянський офіціоз, псевдовисокий стиль тоталітарного часу» (*Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху.*— М., 2005.— С. 159). У пошуках певних паралелей до цього явища сучасної мовної стилістики в історії української літературної мови можна вказати хіба що на деяку подібність до нього в іронізуваннях з пишномовних зворотів церковнослов'янської мови у творчості зачинателів нової української літератури (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко).

²⁶ Див., наприклад: *Норман Б. Ю. К семантической эволюции некоторых русских слов (об идеологическом компоненте значения) // Мова тоталітарного суспільства.*— К., 1995.— С. 39.

ламбурах і оксиморонах: «будови комунізму», «рукотворні моря» — про штучні водосховища, «слуги народу» — про народних депутатів, «йдучи назустріч побажанням трудящих» — про чергове підвищення комунальних платежів і подібні неприємні для народу заходи влади; «Повії працювали по-стахановськи» (О. Узарашвілі. — Високий Замок, 30.07.2009); «світле минуле» — за зразком «світле майбутнє», «згряя товаришів»²⁷; по-третє, значною мірою як реакція на стилістику «новомови» сформувався особливий різновид метамовних самокоментарів зі словами *пафос*, *пафосний*, який свідчить про підвищення самокритичності мовців у їх побоюванні не видаватися надто пишномовними: «вибачте (даруйте, перепрошую) за пафос»; «не хочу бути (боюся видатися) пафосним, але...» і под.²⁸

Маючи перед собою таку яскраву й розмаїту мовну палітру критичного ставлення пострадянського суспільства до радянської історії, дослідник, однак, припустився б грубої помилки, вважаючи, що ця картина відбиває — звичайно, з більшою або меншою повнотою і точністю — позицію всього соціуму, крім кіл лівої політичної орієнтації та осіб «радянської національності», які ностальгують за СРСР. Значна частина населення, особливо старшого і меншою мірою середнього покоління, також вважає, що «не все радянське було погане» (див., зокрема, про деякі такі явища в п. 3), і взагалі ставлення цих людей до свого радянського минулого є аж ніяк не однозначним. Недарма в 90-і роки серед «простого» народу знаходив очевидне співчуття вислів популярного тоді політика, лідера Соціалістичної партії України О. О. Мороза: «Хто не шкодує за Радянським Союзом, той не має серця. Хто хоче його повернення, той не має розуму».

3. Актуалізація традиційних та «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів. Ці тенденції до оновлення системи суспільних цінностей, які яскраво визначилися в період «перебудови», але часто так і лишалися тільки прагненнями тих чи інших соціальних кіл, стали розвиватися, з одного боку, як відродження, повернення до повноцінного мовного життя відповідної «дорадянської» лексики, а з другого, — як орієнтування на певні «класичні» (реальні або уявлені, «ідеальні») орієнтири соціального життя. Загальна спрямованість бажаних суспільних змін була зорієнтована, природно, в бік *демократії*, «загальнолюдських цінностей» (вислів, що пішов у життя з промов М. С. Горбачова) і *реформ* — з відштовхуванням, відповідно, від тих явищ суспільного життя, які викликали найбільше неприйняття, — *тоталітаризму*, *застою* та ін. (див. п. 2.2):

«На нашому прапорі слова: *перебудова*, *демократизація* суспільства, *гласність*, інтенсифікація виробництва» (П. Позняк. — Прапор комунізму, 7.11.1987, с. 3); «Виступи делегатів [XIX Всесоюзної партійної конференції] ... проймала глибока відповідальність за долю перебудови. ... І в цьому — запорука дальшого руху суспільства шляхом *демократизації*, *гласності*, вільного виявлення *соціалістичного плюралізму думок*, шляхом *перебудови*» (Перебудова і літературна наука [редакційна стаття]. — Рад. літературознавство, 1988, № 8, с. 3).

²⁷ Таке саме стилістичне явище широко простежується і в інших слов'янських мовах досліджуваного періоду. Див., зокрема: *Земская Е. А.* Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества // Вопр. языкознания. — 1996. — № 3. — С. 23–31.

²⁸ Див., наприклад, на матеріалі кількох слов'янських мов: *Трифонов Р. А.* Деякі прагматичні особливості вибачень за пафос у блогосфері // Мовознавство. — 2011. — № 3. — С. 41–49. Слово *пафосний* у молодіжному сленгу розвинуло похідні значення: «про когонебудь — який поводиться, тримається надто піднесено, невідповідно до ситуації, і тому фальшиво, навіть смішно»: «Актор робився *пафосним*, немов Господній глас» (Л. Дереш. Архе); «Як правило, всі мільйонери-жінки в кіно — *пафосні*, завжди на каблуках, завжди такі серйозні. А героїня Лілі вийшла живою й справжньою» (Високий Замок, 25.08.2011, с. 9); «про що-небудь — надто піднесений; надто претензійний»: «ставити перед собою *пафосні завдання*», «Ілля сидів у своєму *пафосному кріслі*» (І. Карпа. Фройд би плакав).

Розвиток і повна або часткова переорієнтація суспільства чи тільки певних його верств у розумінні своїх «загальнолюдських» пріоритетів і цінностей простежуються в цілому ряді конкретніших тематичних напрямів, різних за широтою охоплення мовного матеріалу. Найпотужнішими з них є моделі «від застою до розвитку, реформ» і особливо «від тоталітаризму до демократії» (втім, інші напрями також тією чи іншою мірою виражають ці основоположні семантико-аксіологічні опозиції нової доби, в тому числі й напрям просто «від нового до старого», який як найзагальніший за своєю суттю поставлено за логікою речей першим у пропонованій класифікації).

3.1. Від *старого*, під яким у часи «перебудови» розумілося радянське, а в добу незалежності (особливо напередодні, під час і після соціально напружених змін президентської влади у виборах 2004 і 2010 рр.) і те, що його трактують політичні опоненти як небажані залишки правління попередньої влади, до *нового*, — активізація у вжитку відповідних означень, а також тематично суміжних слів: *нове (політичне) мислення*, про необхідність якого говорили під час «перебудови» її провідники («... рух уперед дається нелегко: через важку відмову від стереотипів *старого мислення* — до утвердження *нового*, соціально відповідального» — Знання та праця, 1988, № 10, с. 2, «... в деяких фрагментах Ви [М. С. Горбачов] почали повторюватись, але се ми списували на рахунок ретроградів, яким треба було наполегливо нагадувати, втокмачуючи “*нове мислення*”» — Б. Олійник. Два роки в Кремлі. — К., 1992, с. 7); «Що там казати: багато завалів треба ще розгребти на шляху *нових форм господарювання*» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 155); *оновлення: революційне оновлення* (про «перебудову»); «Свіжий вітер благодотворних змін, *оновлення*, гласності відчувається скрізь і в усьому» (Людина і суспільство, 1987, № 6, с. 6). На межі 80–90-х років, коли дедалі проблематичнішим ставало подальше існування СРСР, принаймні в його тодішньому варіанті, набули частотності звороти: «*Оновленому Союзу бути!*» (гасло прихильників збереження СРСР); *новий союзний договір*, який мали підписати, але так і не підписали союзні республіки. Прихильники *нового* охоче критикували «*вчорашніх*» і «*вчорашнє*»: «Тепер на нас раптом звалилася гора першорядних книг, раніше оточених колючим дротом заборон. Йде велика *переоцінка цінностей* у політиці, в літературі, в історії, в мистецтві... Падають *учорашні* ідоли, *вчорашні* авторитети, блякнуть *учорашні* букварі й хрестоматії» (Є. Сверстюк. — Літ. Україна, 3.10.1991, с. 2); «*вічно вчорашні*» (В. Чорновіл про комуністів).

Оновлення розумілося не тільки як зміна, виправлення негативних рис *старого*, але і як повернення несправедливо забутих у радянський час його позитивних рис — їх *відродження*. Це слово у значенні «відновлення чого-небудь цінного для суспільства, перед цим утраченого або занедбаного» значно активізувалося у вжитку як у соціально-духовному: *духовне, моральне, релігійне відродження* (*відродження духовності, моралі, віри, традицій і звичаїв*), так і в національно-державному (див. п. 4) аспектах. Під час «перебудови» поширилися такі вислови, що ставали, зокрема, назвами газетних і журнальних рубрик, як *повернені імена, повернена література, з призабутої спадщини, твори з шухляди, кінофільми, зняті з полиці*, і т. ін. (про заборонені в радянський час, а тепер опубліковані, випущені на екран твори): «На межі 80–90-х [NN] не кинувся друкувати “*вірші з шухляди*”, як це робили тоді всі, навіть ті, хто в стіл нічого не писав» (І. Гуляй. — Голос України, 9.07.1999, с. 16). *Оновлення* — це також і відновлення втрачених духовних зв'язків з цінностями минулого, пор., наприклад, назви громадських організацій, що виникли в період «перебудови»: «*Спадщина*», «*Меморіал*».

У добу незалежності використання означення *новий* у суспільно-політичному лексиконі стало ще частотнішим: по-перше, у зв'язку з досить частими змінами в керівництві державою, у складі політичної, підприємницько-фінансової «еліти»: *нова влада, новий уряд, президент; нова президентська, урядова команда; нова хвиля політиків, політики нової хвилі*; по-друге, у зв'язку з формуванням і постійним оновленням політичних, підприємницько-фінансових та ін. «структур»: *новий клас* (зокрема, про підприємців, народних депутатів України), *нова буржуазія*; стала популярною розмовна номінативна модель з цим прикметником на позначення певних соціальних верств — за місцем проживання, діяльності: *«нові українці»* (за зразком *«новые русские»*) і *«вужче»* — *«нові закарпатці»*, *«нові кияни»*, *«нові “донецькі”*» та ін. (про підприємців, комерсантів, банкірів, які, зайнявшись приватнопідприємницькою діяльністю в період «перебудови», швидко і, як звичайно вважають, нечесно, незаконно розбагатіли) — і за родом діяльності: *«нові ліві»*, *«нові жєбраки»* і под. (див. також у п. 6 модель з *neo-*); по-третє, у зв'язку з необхідністю в нових суспільних умовах — в умовах політичної, соціальної, комерційної конкуренції — позиціонувати, подавати свою політичну силу, свою продукцію і т. ін. у потрібному світлі: у рекламі — як в апелятивній лексиці (*«новий засіб»*, *«нове»*, *«новинка»* тощо), так і у власних назвах: *«Новий словник...»* (така назва фігурує тепер не на одному словнику української мови), у назвах політичних організацій: *«Нова Україна»* тощо.

3.2. Від *застою до розвитку, реформ*. Ключовим словом першого етапу реформування ще радянського суспільства (1985 — перша половина 1991 рр.) стало *перебудова* — як позначення, по-перше, системи заходів, спрямованих на подолання негативних явищ попереднього періоду в різних сферах суспільного життя і на кардинальну переорієнтацію розвитку держави в бік демократизації суспільства та демонополізації економіки, і, по-друге, самого відповідного періоду в історії країни (пор. *відбудова* — про повоєнний період): *глибока, докорінна, революційна перебудова; (свіжий) вітер перебудови, хвиля перебудови; необоротність* (рідше *незворотність*) *перебудови; прихильники, прибічники — противники, вороги перебудови* («...групки тих, хто, видаючи себе за *прихильників перебудови*, насправді є її знавіснілими *противниками*»). — Сільські вісті, 12.04.1989); у складі вже клішованих зворотів (походженням переважно з промов М. С. Горбачова): *починати перебудову треба з себе* («Партія почала перебудову з себе, рішуче відроджує лєнінський стиль діяльності»). — Сільські вісті, 5.11.1988), *особиста відповідальність кожного за долю перебудови* (Рад. Україна, 1.06.1989), *перебудова — це жива творчість мас*; у назвах організацій: *Народний рух України за перебудову* (1989 р.; з наступного року уточнення «за перебудову» з назви було знято). Це синекдохічна спеціалізація значення слова з безоб'єктним уживанням — на основі активізації та узагальнення ряду нових випадків його об'єктного вживання в суспільно-політичній лексиці, пор. характерні для описуваного періоду випадки об'єктного вживання цього слова в його вихідному значенні дії: *перебудова економічного, соціального, культурного життя; перебудова управління економікою; перебудова самої психології людей* і под. На основі цього словозначення швидко сформувалося розгалужене словотвірне гніздо: *перебудовн(ч)ий* (*процеси, реформи, період, вітри* та ін.), *антиперебудовний* (*сили, позиції, настрої*), *до- і після(пост)перебудовний* (див. п. 6); розм. *перебудовник* і *антиперебудовник; перебудовувати(ся) / перебудувати(ся)*: «Від *перебудови* не так просто відмахнутися. *Перебудовуватися* треба всім» (Літ. Україна, 21.01.1988), «Двері розчинилися, і до кабінету секретаря парткому рішуче ввійшов кореспондент шанованої газети, який не раз бував на заводі. — Ну, як *перебудовується?* — по-діловому почав він. — А ви? — запитанням на запитання відізвася секретар» (В. І. Воловик. — Комуніст України, 1989,

№ 7, с. 27); пор. один з анекдотів того часу, побудований на обігранні різних значень цього дієслова: «— У вас у колгоспі вже всі *перебудувалися*? — Та ні, агроном ще не встиг. Не вистачило шиферу». Однак на межі 80–90-х років почали вже говорити про те, що «*перебудова стала пробуксовувати*», про кризу *перебудови*; у цього слова утворюються вже несхвально-іронічні конотації (з уживанням його в лапках, з означеннями *так звана, горбачовська*, без перекладу з російської мови: «*перестройка*»): «...що ж у нас вийшло в результаті градобобою, гучно названого “*перебудова*”?» (Б. Олійник. Зазнач. праця, с. 59), з якими воно переважно й уживається тепер.

Опозитами до *застій* стали також *реформи* і *прискорення* (останнє так само, як і *перебудова*, усталилося як автономізація слова внаслідок його вживання в низці тематично однотипних об’єктних та атрибутивних словосполучень: *прискорення науково-технічного прогресу, соціально-економічного розвитку, соціально-економічне прискорення* і т. ін.): *економічна реформа* («Поряд з демократизацією життя суспільства і радикальною економічною реформою наростаючими темпами повинна йти перебудова системи народної освіти і виховання мас». — Рад. Україна, 8.01.1988), *реформа цін, політичні реформи*, де що пізніше (аж до нашого часу): *аграрна, житлова, грошова* та ін. *реформа*; «Нам не вдасться *реформувати* економіку, науку, суспільне життя, якщо наша культура буде на нинішньому рівні» (Рад. Україна, 1.06.1989); *реформування органів державної влади, судочинства, правоохоронних органів; уряд реформаторів* (про уряд «помаранчевої» коаліції на чолі з Ю. В. Тимошенко); *курс на прискорення, стратегія прискорення, механізм прискорення*; «Комсомольці і молодь! Сміливо, активно, по-новаторському включайтеся у розв’язання завдань *прискорення*!» — Рад. Україна, 19.10.1986); «Розмірковує Овсій / Не без задоволення: / — Пересидів я *застій*, / Дасть бог — і *прискорення*» (Перець, 1989, № 15, с. 4). Однак на шляху *прискорення* також постає бар’єр — *гальмування: гальмування перебудови, механізм гальмування* («Перебудова — це не тільки рішуче подолання застійних процесів, злам сил *гальмування*, а й міцна опора на живу творчість мас» (Знання та праця, 1989, № 7, с. 18).

Помітним явищем на шляху розвитку суспільства поставали *кризи* (явище, про яке досі говорилося лише на зарубіжному матеріалі): «А що нам вдалось за роки перебудови? Від застою дійти до кризи замість прискорення, від декларативної дружби народів до кривавих міжнаціональних сутичок» (Голос України, 22.02.1991); деякі з них, як-от *економічні, фінансові, політичні, урядові кризи*, виникали з певними інтервалами, деякі — існували майже хронічно, як *екологічні*, деякі ж — хронічно, як *духовна, моральна*, про які говорять ще від початку 90-х рр.; *кризовий (стан, ситуація, рівень, явища)*: «Екологічна ситуація, зокрема на Україні, загрозлива, кризова, якщо не гірше» (щорічник «Україна. Наука і культура», 1989, вип. 23, с. 36) — *антикризовий (програма, заходи, комітет)*. Для характеристики крайнього вияву кризи в чому-небудь утворилися переносні значення слів *обвал (вітчизняної економіки, національної валюти, цін, у вугільній промисловості)* і особливо *обвальний (інфляція, приватизація та ін.)*.

Хронологічно поки що останнім у ряду ключових слів цього тематичного напрямку в економічному аспекті стане, можливо, *модернізація*: в усякому разі саме під гаслом «*Модернізація України*» відбувся останній з’їзд провладної Партії регіонів (18.03.2012 р.).

Українське суспільство не зазнавало протягом описуваного часу тих подій і періодів докорінного зламу суспільно-політичного ладу, що їх звичайно іменують революціями. Проте слово *революція* у своєму образно-піднесеному вживанні вже кілька разів ставало одним із ключових для цієї доби: а) як характе-

ристика «перебудови» (слідом за виступами М.С.Горбачова): «Перебудова — це революція згори»; б) студентська «революція на граніті» — уже усталена назва тривалого голодування студентів з політичними вимогами в жовтні 1990 р. на плитах майдану Незалежності в Києві, що, зокрема, привело до падіння уряду (або просто збіглося з ним у часі); в) «Помаранчева (рідше Оранжева) революція» — широковідома назва громадсько-політичних подій у центрі Києва в листопаді — грудні 2004 р., які були яскраво вираженим протестом проти масових фальсифікацій під час президентських виборів і ширше — взагалі проти обмеження демократії та соціальної несправедливості в країні й наслідком яких стало недопущення до влади того з претендентів, якого звинувачували в цих махінаціях (хоча саме він мав підтримку з боку влади); цей комплекс подій увійшов до переліку «кольорових революцій», як стали називати — за кольором символіки — низку масових мирних акцій у різних країнах на початку ХХІ ст., спрямованих на заміну авторитарних політичних режимів демократичними²⁹. Синонімом назви «Помаранчева революція» стало слово *Майдан* (з великої літери) в переосмисленому метонімічному значенні, утворене від *майдан Незалежності* — центральної площі Києва, де й відбувалися ці події: *це було це до / вже після Майдану*. В іншому, метафоризованому, значенні це слово стало позначенням подібних подій у різних країнах: «У столиці Мексики почався свій “Майдан”. На центральну площу Мехіко виходять сотні тисяч громадян..., які вимагають перерахунку голосів на президентських виборах» (Україна молода, 4.08.2006)³⁰.

3.3. Від *тоталітаризму* до *демократії* й пізніше — між *демократією* і *авторитаризмом*. Поняття *демократії* висунулося на перше місце в ряду тих суспільних цінностей, особливу потребу в яких заявила «перебудова», що зумовило значну актуалізацію в мові компонентів відповідного словотвірного гнізда — частотність їх уживання, нові осмислення, номінативну й, зокрема, словотвірну продуктивність. *Рух до демократії (розвиток демократії)* відбувався в українському суспільстві двома хвилями: а) у період «перебудови» (в одному руслі з іншими народами СРСР і європейських соціалістичних країн), а пізніше і в незалежній Україні — як «загальнодемократичні» процеси з загальним орієнтуванням на сучасний європейський «лібералізм» і б) з кінця 80-х — початку 90-х рр. — уже також як «національна демократія» (див. п. 4). На етапі «перебудови» це був рух до *справжньої, реальної демократії* (на відміну від тодішньої *радянської, соціалістичної демократії*, яку, до речі, в дискурсі радянської державної ідеології також іменували *справжньою*), до *парламентської демократії*; з побажаннями і закличками (часто вони йшли в життя з промов М. С. Горбачова): *учитися демократії* («Сьогодні нам усім треба вчитися демократії»). — Сільські вісті, 6.11.1988), *Більше демократії!*; *курс на демократизацію* охоплював усі сфери: *демократизація життя, суспільства, державного апарату, армії, правоохоронних органів та ін.*; *широкий демократизм*; утворився широкий ряд атрибутивних словосполучень: *демократичний (вибір, принципи, цінності, рух, процеси, оновлення, перетворення, реформи, сили, табір, блок, платформа, преса, вибори, суспільство, держава та ін.)*; *демократ* (з утворенням нового значення «той, хто підтримує “перебудову” й перебуває в опозиції до комуністів-“партократів”»). Але незабаром став увиразнюватися й критичний струм у поглядах різних суспільних кіл на такий курс, причому не тільки серед

²⁹ Для позначення тих суспільно-політичних подій, що супроводжували здобуття та проголошення Україною 24 серпня 1991 р. державної незалежності, слово *революція* не застосовується. Пор. ч. *satetová (něžná) revoluce* — як назва тих подій, що привели до ліквідації соціалістичного ладу в колишній Чехословаччині (листопад 1989 р.).

³⁰ Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону... — С. 22.

консерваторів радянської та комуністичної орієнтації, що було цілком прогнозовано, а й ширше, оскільки «*демократичні реформи стали пробуксовувати*», а «*демократи*», як виявилось, далеко не завжди відповідають цій назві та тим сподіванням, що на них покладали, — з набуттям словами *демократія* і *демократ* несхвально-іронічної оцінки: *вулична, мітингова демократія*, іронічний оксиморон *розгул демократії*, каламбурна контамінація *демократура* (пор. *демократія* і *диктатура*), іронічне «*демократизатор*» — про гумовий кийок, з допомогою якого тепер уже відкрито (як у Європі!) міліція стала розганяти несанкціоновані мітинги й демонстрації, зневажлива каламбурна контамінація *демокрад*. У політичній лексиці актуалізувалися давно вже призабуті (після 20-х років) слова з несхвальною конотацією *мітинговий (пристрасті, хвиля, демократія), мітингувати, мітингування* (саме слово *мітинг* не відходило до пасивного складу і в радянський час — як позначення відповідної політичної акції, організовуваної «згори»), закріпилися слова, раніше не відомі в радянській дійсності, *популізм (популіст, популістський: лозунги, обіцянки та ін.), охлократія*:

«Ми повинні розглядати нашу партію як найважливіший елемент суспільної рівноваги, балансу різноманітних політичних сил. Одна річ змінювати характер і спосіб дії цього механізму, але знищувати його не по-хазайськи, та й небезпечно. Це був би акт нового тоталітаризму, *тоталітаризму вулиці* й хитромудрих златоустів нашої епохи, епохи перебудови і *безмежної демократії*, що переходять у свою протилежність. Пам'ятаймо, що є *демократія* і є *охлократія*, влада народу і влада юрби» (В. В. Секретарюк, перший секретар Львівського обкому Компартії України. — Рад. Україна, 30.07.1991, с. 2).

У сучасній Україні до «*демократичних сил*» належать як «*ліберально-демократичні*» (політично центристські), так і «*національно-демократичні*» суспільні кола — на противагу, з одного боку, силам лівої політичної орієнтації, а з другого, — політичним силам, що представляють інтереси великого капіталу, до яких сьогодні відносять насамперед Партію регіонів України, яка з лютого 2010 р. перебуває при владі:

«Лідери кількох парламентських партій виступили із відкритим зверненням до українського народу та *націонал-демократичних сил* щодо ситуації, яка склалася напередодні виборів президента. ... Коментуючи факт оприлюднення звернення, Микола Томенко відзначає: «Традиційно *демократи* об'єднуються за 5 хвилин до критичного моменту. Ми ж вирішили почати процес реального об'єднання *демократичних сил* за п'ять днів до виборів»» (С. Гончарук. — Газ. по-укр., 14.01.2010).

Під час перебування при владі «помаранчевих» політичних сил говорили про *демократичну коаліцію, демократичний уряд* (на чолі з Ю.В.Тимошенко), тепер говорять про *демократичну опозицію*.

Але, з іншого боку, ще з кінця 90-х років почали говорити вже про ознаки *згортання* (а не *розвитку*, як до цього) *демократії* в суспільстві, про зростання *авторитаризму* в країні (це стосується другого терміну президентства Л. Д. Кучми і ще більшою мірою періоду президентства В. Ф. Януковича):

«Здавалося, після ненависного і сто разів проклятого комуністичного тоталітаризму ніщо не могло перепинити шлях України до свободи і демократії. Тим часом, поклавши руку на серце, не можемо сказати, що досягли бажаної мети. Поблукавши певний час демократичними манівцями, Україна дедалі впевненіше виходить на звичну дорогу *авторитаризму*. Можливо, не такого бруталного, як раніше, добре упакованого в демократичну фразеологію...» (П. Толочко. Україна на шляху до демократії? — Голос України, 8.08.2000, с. 4); «Після зміни влади в Україні Європа побачила, що наша держава стала на шлях *авторитаризму*. З такими країнами, як наша зразка Януковича, в європейців зовсім іншим діалог» ([Із інтерв'ю з політологом О. Палієм]. — Експрес, 22.03.2012, с. 4).

3.3.1. Від монополізму до можливості вибору: *державний, відомчий монополізм; відомства-монополісти*; «Державні органи користуються (зловживають)

своїм монополюючим становищем (правом)»; переносно: ідеологічний монополізм, монополія КППС на державну владу, монополія на істину (вислів, що став досить уживаним), монополює користування інформацією і т. ін. — заклики з боку «демократів»: «Геть монополію на істину!»; набули широкого вжитку вже саме щодо вітчизняної дійсності префіксальні утворення *демонополізація, антимонопольний (політика, законодавство, комітет)*; розширилося вживання слів *свобода (вибору, думок, слова, зібрань, мітингів і демонстрацій та ін.), вільний (преса, ефір, волевиявлення, вибори, виїзд за кордон, підприємництво та ін.)*: «Щоб ринок працював, щоб він був повноцінним, не урізаним, треба дати зелену вулицю свободі підприємництва, вільній конкуренції і приватизації» (Голос України, 13.02.1991);

1) від *безальтернативності* до *альтернативності* і *плюралізму* — розгортання цього руху в ідеології, політиці, праві: *безальтернативний (політика, вибори, інформація та ін.)* — *альтернативні погляди, вибори на альтернативній основі (альтернативні вибори), альтернативний кандидат (на виборах), альтернативний законопроект*; у соціальній сфері: *альтернативні профспілки, альтернативні засоби масової інформації, альтернативна служба* (дозволена призовникам за новим законодавством цивільна служба замість обов'язкової військової), звідси розм. *альтернативник, альтернативна медицина* (поряд з «офіційною»); в економіці: *альтернативна енергетика* (на природних ресурсах, екологічно нешкідлива), навіть *альтернативна білизна* (такий напис доводилося бачити в поїздах на пакунках з постільною білизною — нібито кращою від звичайної й тому дорожчою). Проте в тих випадках, коли цей же мовний колектив не хоче, не допускає іншого вибору, лишаються з позитивною маркованістю номінації з *безальтернативність* (наприклад, *політики ринкових реформ*, уже в незалежній Україні: *європейського вибору України* — див. п. 5). До розряду активної лексики ввійшло слово *референдум* («Нам сьогодні ... слід розпочати всеукраїнське опитування (референдум) проти АЕС». — Літ. Україна, 3.08.1989), частотним стало вживання слів *вибори* й навіть нещодавно запозиченого книжного *електорат* та новоутвореного *електоральний*. Слово *плюралізм* стало вживатися в новому для вітчизняної дійсності значенні «звичайне співіснування в суспільстві різних, навіть взаємовиключних суспільно-політичних, світоглядних, релігійних і т. ін. поглядів, позицій, різних форм політичного, економічного, культурного життя» (досі *плюралізм* трактувався лише як поняття ідеалістичної філософії та буржуазної соціології)³¹: «*Плюралізм думок, гласність, демократизація громадського життя, дискусії* — все це нам допомагає» (Літ. Україна, 3.08.1989); на початку «перебудови» обережно йшлося лише про *плюралізм думок, поглядів, соціалістичний плюралізм*, але незабаром уже почали відкрито говорити про *демократичний, політичний, ідеологічний, релігійний, економічний плюралізм, плюралізм форм власності, плюралізацію суспільного життя, плюралістичну демократію*. З 1990 р. звичайним явищем суспільного життя стає *багатопартійність*; керівництво вже незалежної України любить говорити про *багатовекторність* зовнішнього курсу України.

Кількість і різноманітність ліній поділу населення країни на різні сегменти (страсти) помітно збільшилися, а у зв'язку з номінативним вичленуванням у структурі суспільства того чи іншого новозапровадженого або ж «нововідкрито-

³¹ Пор., наприклад: «*Pluralism... 4a. Стан суспільства, в якому члени різних етнічних, расових, релігійних або соціальних груп мають право на автономне користування їхньою традиційною культурою або сферою особливих інтересів та на їх розвиток у межах спільної цивілізації*» (Merriam-Webster's Collegiate Dictionary.— Springfield, Massachusetts, U.S.A, 1993.— 10th ed.— P. 896).

го» (актуалізованого в масовій свідомості) сегмента виникає потреба в такому ж мовному «освоєнні» його опозита, який до того не потребував і не мав свого окремого позначення, оскільки був нібито єдиним (неподільним) або й просто «і так зрозумілим». Так виник (переважно в розмовній мові) цілий ряд нових опозицій на позначення різних суспільних груп — від сфери економіки до сфери сексуальних орієнтацій людей:

— у зв'язку із запровадженням приватної сфери економіки і поширенням, зокрема, назви *приватник* на позначення осіб, зайнятих у цій сфері, виникає й назва *бюджетник* — на позначення осіб, зайнятих у сферах, що фінансуються з державного бюджету (це працівники державних установ — учителі та викладачі вищих навчальних закладів, медики, науковці та ін.): *бюджетники і приватники*; у зв'язку із запровадженням платних форм надання певних послуг державними установами, зокрема вищими навчальними закладами, і виникненням назв *платник і контрактник* також поширюється назва *бюджетник: студенти* — *бюджетники і контрактники (платники)*;

— у зв'язку з посиленням уваги суспільства до сфери статевого життя в його різних виявах (як наслідок поширення відповідної тематики на телеканалах, у шоу-індустрії, поширення еротичної та порнографічної продукції) і поширенням у вжитку слів *гомосексуаліст* (разом з кількома розмовними і жаргонними синонімами «голубий», *гей* та ін.), *лесбіянка*, *особа нетрадиційної статевої (сексуальної) орієнтації*, що означають осіб, які віддають перевагу статевим стосункам з особами своєї статі, виникають і назви *гетеросексуал*, *особа нормальної (традиційної) статевої (сексуальної) орієнтації*, розм. *натурал* — на позначення осіб, які відчують статевий потяг до осіб протилежної статі.

З початку 90-х років одним із ключових у суспільно-політичному лексиконі епохи стало також словотвірне гніздо слова *структура* (переважно у формі множини) в його новому значенні «підрозділ, складник певного цілого — суспільства в цілому або його певної частини; ширше — взагалі певне суспільне формування, угруповання, організація, що базується на певному устрої» (слово *структура* в цьому значенні розвинулося на основі відомого в науковій мові значення «утворення, що характеризується певною організацією»: наприклад, *геологічні, ракові структури*): *владні* (тобто органи державної влади), *державні, силові, приватні, політичні, підприємницькі, банківські, тіньові, кримінальні, мафіозні структури*; «Як поінформувала нас офіційна особа (із *силової структури*), ... нещодавно рішення військового суду Західного регіону України схвалила колегія Верховного суду» (Високий Замок, 29.07.1997); «Г. Коль з розумінням поставився до прагнення України... інтегруватися в *європейські структури*» (Голос України, 9.07.1991). Як саме слово *структура* в цьому його значенні, так і, причому ще більшою мірою, його деривати *структурувати, структурування, структурований* і з певними відмінностями у вживанні *(ре)структуризувати, (ре)структуризація, (ре)структуризування, (ре)структуризований*: «... майбутній парламент працюватиме так само хаотично і непродуктивно, якщо не буде прийнято нового виборчого закону, який допоможе політично структурувати суспільство» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 19); «Завершальним етапом становлення [світового українства] є відродження і структурування українських громад у країнах СНД і Балтії. ... Важливу роль могла б тут відіграти і більш досвідчена й добре структурізована західна діаспора» (Літ. Україна, 4.09.1997) — актуалізувалися в загальномовному вжитку і збіглися в часі з виразненням соціальної диференціації сучасного суспільства, що можна вважати невинпадковим;

2) від державної до недержавних форм власності³²: *недержавний* (сектор економіки, форми власності, підприємства, навчальні заклади). У загальному руслі державної економічної реформи в період «перебудови» і в 90-і роки стала актуалізуватися лексика, пов'язана з поступовою відмовою від планової економіки, адміністративного регулювання економіки, з *денаціоналізацією* власності (сам цей термін, однак, не набув поширення, на відміну від *роздержавлення* і *приватизація*), з перерозподілом у співвідношенні різних секторів економіки і т. ін. Так, ще в межах державної економіки стала зростати активізація складних слів з компонентом *само-*: (економічна) *самостійність* (підприємства), *самооплатність* (*самоокупність*), *самофінансування*, *самокредитування* («Колектив [Львівського виробничого об'єднання “Конвеєр”] перейшов на самокредитування: його трудівники стали першими в країні власниками акцій свого підприємства». — Рад. Україна, 22.01.1988); активізація лексики на позначення різних форм ведення «недержавної» економічної діяльності: *господарський розрахунок* (*госпрозрахунок*)³³; *підряд* (*господарський, колективний, бригадний, сімейний, особистий* та ін.); *оренда, орендний, орендар, орендарство* та ін., нове *орендодавець*; *індивідуальна трудова діяльність* (у часи «перебудови», за задумом партійних ідеологів, у цій сфері мали б працювати насамперед пенсіонери, домогосподарки, інваліди, у вільний від основної роботи та навчання час — інші категорії населення); *кооператив* (*виробничий, посередницький, торговельний* та ін.; мережа кооперативів мала охопити передусім сфери обслуговування та виробництва товарів для населення — за зразком країн «народної демократії», де сфера побуту населення була забезпечена значно краще, ніж в СРСР), *кооперативний* (*діяльність, сектор, підряд; кафе, ресторан, магазин, готель*), *кооператор* (останнє слово в публіцистиці нерідко супроводжувалося означеннями *спритний, меткий* і под., виступало в негативно маркованих контекстах³⁴); невдовзі в повсякденній мові це слово розширило значення до «узагалі приватний дрібний підприємець». З 1987–1988 рр. набули поширення слова *підприємництво, підприємець* (значно рідше — його корелят *підприємниця*), *підприємницький*, стійкі словосполучення зі словом *підприємство*: *мале підприємство* (скорочено *МП*), *спільне підприємство* (*СП*; на основі поєднання різних форм власності або з участю зарубіжних засновників), а трохи пізніше *приватне підприємство* — скорочено *ПП*, *приватний підприємець*, які лишаються й досі в офіційній сфері, але в загальному слововжитку тепер функціонують значно частіше *бізнес* (*готельний, гральний, рекламний, туристичний* та ін.; *великий, середній, малий* — за обсягом діяльності, обігом коштів та активів; *легальний, нелегальний, або тіньовий*; з формуванням похідного значення збірності: «діалог уряду з вітчизняним бізнесом»), *бізнесмен, бізнес-леді* і *бізнесвумен*, розм. *бізнесменка*; на позначення якісної ознаки таких людей дещо розширило свою частотність слово *підприємливість*: «Люди часом ще воліють “сидіти” на бюджетному забезпеченні. А тут ми платимо за ініціативу, підприємливість і

³² Найповніший у радянський час «Словник української мови» в 11 томах (К., 1974, т. 5, с. 283–284) подавав такі значення слова *недержавний*: 1) який не має прав державності (*недержавні нації*) і 2) який не виходить з інтересів держави, не керується ними (*недержавний підхід до справи*), не виділяючи значення «який не належить до державної сфери власності».

³³ У документах КПРС та в публіцистиці починаючи з 1987 р. широко говориться про трудівника як *господаря*, наприклад: «Селянин має бути господарем на своїй землі, а не слугою, — отоді він і лишиться у селі, буде дбати не лише про своє, а й про громадське, державне» (Зубанич Ф. Зазнач. праця. — С. 157).

³⁴ Наприклад: «Багато нинішніх кооператорів, що появляються, наче опеньки після грибного дощу, слабо нагадують “цивілізованих”» (Рад. Україна, 1.05.1989): у ті кілька років знову стали цитувати вислів В. І. Леніна «Соціалізм — це лад цивілізованих кооператорів».

професіоналізм» ([Із інтерв'ю з президентом “Української біржі” В. Баби-чем]. — Вечірній Київ, 27.06.1991), яке і в певні періоди радянської історії могло вживатися з позитивною конотацією щодо «своїх» (*соціалістична підприємливість*), однак це слово не стало частотним; *ринку* у загальному значенні «сфера вільного товарно-грошового обігу» (*продовольчий, товарний, сировинний, фондовий, фінансовий ринок; ринок зерна, землі, цінних паперів, робочої сили, послуг; перехід до ринку*), *ринковий* (*відносини, економіка, реформи, ціни*), нове розм. *ринковик* «прибічник ринкових реформ, ринкової економіки» (є й *антиринковик*). Поряд з іменником *комерціалізація*, який увійшов в обіг у 70-і — на початку 80-х років, стали широко вживатися його похідні *комерціалізувати(ся)*, *комерціалізований*. З початку 90-х років стають широкоживаними новотвори *роздержавлення* (рідше — відповідне дієслово та пасивний дієприкметник), *акціонування* (*державних підприємств і закладів, колгоспів*) та інші спільнокореневі слова (з 1987–1988 рр. також актуалізувалися давно вже відомі *акція, акціонер, акціонерний: капітал, підприємство, товариство*, скорочено *АТ, банк*); *приватизація* та спільнокореневі *приватизувати / приватизовувати* (*підприємство, магазин, власну квартиру*), *приватизований, приватизаційний* (*приватизаційний чек*), *приватизатор* (пор. у каламбурній контамінації — як натяк на нечесність і махінації в проведенні цих заходів: *прихватизація, прихватизувати, прихватизатор*). На межі 80–90-х років утрачають «радянські» конотації неохвальності такі слова, як розм. *індивідуал* «той, хто займається індивідуальною трудовою діяльністю», *одноосібник* (*селянин-одноосібник*), *приватновласницький* (*діяльність, господарство*), *приватник*.

3.3.2. Від державно-бюрократичного до соціального, «людського»³⁵:

1) відбулося розгортання сфери «*громадянського*» з відповідним розширенням застосування цього прикметника (на відміну від «державного» і «класово-партійного»): *громадянський вибір, договір, громадянські права, громадянська ініціатива, громадянська активність* («Доводити, що останнім часом небувало зросла громадянська активність киян, як, утім, і всіх радянських людей, означає ломитись у відчинені двері»). — Вечірній Київ, 8.12.1988), *громадянський конфлікт, мир, громадянська непокора, громадянська солідарність* («У День соборності активісти громадських організацій розгорнули над Дніпром 200-метровий прапор і підписали з політиками *Маніфест громадянської солідарності*»). — Україна молода, 24.01.2012, с. 5: про мітинг опозиційних сил у Києві), *громадянська злагода* (*згода*), *громадянське суспільство* — як явище поки що майбутнього («В республіках з'явилися зародки *громадянського суспільства* у формі різних рухів, асоціацій, об'єднань громадян»). — Голос України, 20.02.1991, с. 2); поширився іменник *дебюрократизація*. Зросла частотність функціонування гнізда *самоврядування, самоврядний, самоврядність*; іменник *громада* (*територіальна громада*) набув у другій половині 90-х років нового значення — «самоврядна адміністративно-територіальна одиниця» (на зразок комуни);

2) посилилася увага до сфери «*соціального*»: *соціальна сфера* (розм. *соціалка* — універбація, що свідчить про достатньо високу частотність уживання цього словосполучення), *соціальна інфраструктура* (*житлово-комунальна сфера, мережа закладів побутового обслуговування, торгівлі, охорони здоров'я, освіти та дошкільного виховання і т. ін.*), *соціальна програма, соціальна допомога, реабілітація, соціальне облаштування, побудова соціальної держави, посилення соціальної спрямованості ринкових реформ; заклики до соціальної справедливості*;

³⁵ «Головна перебудова, думається, та, що проходить в людині, що утверджує її гідність, а суспільству прищеплює втрачену повагу до унікальності її особистості. Не люди для держави, а держава для людей!» (Зубанич Ф. Зазнач. праця. — С. 151).

соціальний працівник (професія, що з'явилася вже в добу незалежності, пор. англ. *social worker*); *соціальне житло* (певна квота, що безоплатно передається для незаможних верств населення); *соціальні сорти хліба* (основні сорти хлібних виробів, відносно низькі ціни на які влада підтримує й дотаційно); *соціально захищені / незахищені верстви населення* і под.; на першій стадії цього руху до демократизації суспільства це були також пошуки «соціалізму з людським обличчям» (повернення до образу «празької весни» 1968 р.), «демократичного соціалізму» (на відміну від «казарменого», «бюрократичного», «деформованого» соціалізму);

3) активізувалися у вжитку з розширенням сфери лексичної сполучуваності слова *люди* (уже не в значенні «народ», як у радянський час: «радянські люди»), *людський* — *людський фактор* (вислів, що перейшов з промов М. С. Горбачова) як вияв посилення уваги партійно-державного керівництва до людини, людей, визнання саме за ними вирішального значення в «перебудові»: «Говорячи про перебудову економіки, всього суспільства, ми називаємо вирішальним фактором саме людський, душу і розум, компетентність і відповідальність, ініціативність і сумлінність тих, хто втілює цю перебудову в життя» (П. Позняк. — Прапор комунізму, 7.11.1987, с. 3); у політичних передвиборних програмах: «Десять кроків назустріч людям» (програма В. Юценка до президентських виборів 2004 р.), «Україна для людей» (програма В. Януковича до президентських виборів 2010 р.); *народний: народна дипломатія* «неофіційна міжнародна діяльність окремих осіб, громадських рухів і т. ін., яка сприяє повнішому взаєморозумінню народів, країн»; *народний фронт* (громадські організації в деяких республіках колишнього СРСР під час «перебудови»); у власних назвах: *Народний рух України [за перебудову]*, *Народна партія України*, «*Народна газета*» та ін.;

4) відбулася дезактуалізація у сфері соціальної моралі (як і в економіці: див. вище) «шанобливого» ставлення до *колективізму*, *колективного* і несхвального — до *індивідуалізму*, *індивідуального*, що призводило в радянський час до применшення значення особистості, придушення її інтересів і прав в ім'я «громадських» (читай: державних) інтересів. Так, поняття *індивідуалізму*, яке в словниках радянського часу подавалося як риса «буржуазної приватновласницької» психології, в сучасних довідниках дається з двома значеннями: 1) моральний принцип, в основі якого лежить протиставлення інтересів окремого індивіда інтересам суспільства, віддавання переваги особистим інтересам перед громадськими (загалом збігається з трактуванням і радянського часу, але позбавлене ознак ідеологізації та оцінності); 2) прагнення до вираження своєї індивідуальності, своєї особистості³⁶; неактуальним стало зауважувати про кого-небудь, що він (вона) «*протиставляє себе колективу*», а саме слово *колектив* уже не належить до ідеологічно маркованого лексику. Зросла частотність уживання деяких слів із само-: *самореалізація* (щодо людини як особистості), яке почало з'являтися на сторінках преси ще з 80-х років, але словники української мови стали фіксувати його тільки від початку 2000-х рр.: «Ми прагнемо, щоб до влади приходили професіонали з високими моральними якостями, щоб намічені структурні зміни забезпечували нові робочі місця, можливості *самореалізації особистості*» (Віче, 2000, № 4); утворилося також дієслово *самореалізуватися / самореалізовуватися*; *самодостатній* (з розвитком нового значення «про людину, суспільну групу, державу і т. ін. — який має достатньо велику міру внутрішньої самостійності, незалежності»): «Особиста трагедія міністрів і

³⁶ Див., наприклад: *Мінчак Г. Б.* Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття): Автореф. ... канд. філол. наук. — К., 2003. — С. 11.

України загалом полягає в тому, що вони не є *самодостатньою* політичною і державною *фігурою*» (Толочко П. Україна на шляху до демократії? — Голос України, 8.08.2000, с. 4); «Ця книжка вчить жінок бути *самодостатніми*» (з анотації до праці з питань гендерної рівності);

5) відбулася актуалізація в загальному ряду тих нових явищ, що покликані налагоджувати контакти між органами влади і суспільством та відбивати ставлення людей до влади (це, зокрема, регулярні різноспрямовані соціологічні опитування населення), поняття *довіри* з боку людей, різних суспільних верств до влади: запровадження *Служби (або телефону) довіри* в містах (неофіційної анонімної психологічної допомоги по телефону з боку фахівців-психотерапевтів); набули поширення, як і в «цивілізованому» світі, вислови *довіра / недовіра* громадян *до влади* («Це свідчить про небажання більшості українців повертатися у ведмежі обійми “старшого брата”, до чого знову і знову закликають ліві кандидати, а також про *недовіру* діючій *владі*». — Укр. слово, 24.12.1998, с. 4), відомий у світі *кредит довіри*; «Віктор Ющенко задовго до завершення виборчого марафону почав будувати нову систему влади... Після перемоги в Україні буде сформовано *уряд народної довіри* з представників різних політичних сил» (Я. Іванчук.— Високий Замок, 11.11.2004).

3.3.3. Від «соціально-класових» до «загальнонародських» категорій. Поняття «загальнонародського» ортодоксальна комуністична ідеологія, як відомо, часто трактувала як «позакласове», «абстрактне», «буржуазне»: *абстрактний гуманізм, буржуазна благодійність* і т. ін. — на відміну від «класових» і «партійних», «революційних», «соціалістичних» і «комуністичних» категорій радянського часу: *соціалістичний гуманізм, соціалістична демократія, соціалістичні цінності, класова мораль, комуністична мораль, партійний підхід, революційна законність* і под., а поняття «радянського» мало пріоритет над традиційним, усталеним у народі століттями: *радянський патріотизм* і под. Починаючи від періоду «перебудови» звичайним стало апелювання до понять і, відповідно, слів *совість, почуття власної гідності* («Завдання літератури сьогодні — відновити, реставрувати відповідальність, професійну честь, максималістську чесність у своїй роботі, почуття гідності в кожній людині»: В. Яворівський. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 166), *моральність*, лунають заклики до повернення *загальнонародських цінностей*. До активного вжитку після тривалої перерви повернулися *благодійність* (із синонімами *добродійність, добротинність* і навіть *благочинність*): *благодійна допомога, благодійна організація* і т. ін., *милосердя*; підвищилася частотність уживання слів *гуманний, гуманність, гуманізм, гуманістичний (пріоритети, цінності)*, поширилися слова *гуманізація (освіти, кримінального законодавства, армії та ін.), гуманізувати; прикметник гуманітарний* під впливом англійської мови набув нового значення — «пов'язаний із забезпеченням прав людини, задоволенням її матеріальних потреб і духовних інтересів (на безоплатній основі)»: «міжнародна співпраця в гуманітарній сфері», *гуманітарна місія, акція, обмін, співпраця, політика держави, гуманітарний вантаж; «Гуманітарні потреби людини — чинник не другорядний»* (Ю. Килимник. — День, 5.08.2011, с. 13); Громадська *гуманітарна рада* при Президентові України (під час президентства В. Януковича); номінація *гуманітарна допомога* стала загальноновживаною, про що свідчить і функціонування її в розмовній мові у скороченій формі *гуманітарка*. Відхід від «соціально-класових» категорій демонструють також повернення до нормального життя слова *селяни* (замість *колгоспники*), апелювання органів влади вже не до *трудолюбих* («Трудящі Радянського Союзу

палко вітають...», «зустріч керівників держави з трудящими столиці» і под.), а до народу, населення, жителів (мешканців).

3.3.4. Від офіційного (організованого «згори» і визнаного «нагорі» або тільки трактованого таким з боку опонентів) до неофіційного, часто стихійного, «самодіяльного»: офіційна преса (яка відбиває позицію державної влади); офіційна медицина — на протигагу різним нетрадиційним течіям у лікуванні людей («— Чи користуєтесь ви послугами офіційної медицини? — Практично поки що ні, але це не означає, що я не приймаю офіційну медицину» ([Із інтерв'ю з дуже популярним на межі 80–90-х рр. екстрасенсом А. Чумаком].— Зоря, Дніпропетровськ, 26.12.1990); неохвально з боку опонентів: офіційний правопис, офіційне мовознавство, офіційна історія (як наука). Розширили свій семантичний обсяг і частотність уживання одиниці з ще більш неохвальною конотацією офіціозний (воно вживається тепер переважно в значенні «офіційний») та офіціоз (у нових значеннях «офіційна ідеологія; офіційна ситуація, офіційні обставини» і збірн. «представники офіційної ідеології»): «Вже вибір місця проведення заходу свідчив багато про що: замість традиційного театру імені Франка — парадний, порадянському офіціозний Жовтневий палац» (День, 29.03.2002); «— Я знаю, чого чекати від дорослої аудиторії, а чого чекати від дитячої — ні. Думала, що придуть усі класами, посідають, буде офіціоз, діти дивитимуться у вікно та нудьгуватимуть» (День, 9.12.2009);

неформальний (про несанкціоновані, незареєстровані об'єднання людей за певними інтересами, ідеями, ідеалами): неформальна організація, об'єднання, рух; звідси усічена розмовна форма неформал, перев. мн. — представник таких об'єднань (насамперед різноманітних молодіжних, не «охоплених» комсомолом, — футбольних фанатів, рокерів, «металістів», байкерів та ін., а згодом і громадських, політичних) (слово було активним у період «перебудови»); про впливових у суспільстві, у певних його групах людей, які, однак, не є представниками влади та провладних органів, керівництва на тому чи іншому рівні: неформальний лідер; у перші роки «перебудови» в суспільстві поширилося маловідоме досі слово харизма з похідними: харизматична особистість, харизматичний лідер, харизматик (політик-харизматик і под.);

незалежний «який не перебуває у сфері чийсь компетенції, у підпорядкуванні кому-, чому-небудь і, отже, проводить і виражає власну лінію діяльності (або принаймні має бути таким)»: незалежна громадська організація, комісія, незалежний експерт; незалежна преса, газета (це означення може подаватися і в її вихідних даних), журналіст; незалежна профспілка (це означення подається і в її назві); незалежний депутат (який не входить до депутатських фракцій); незалежне правосуддя, незалежні суди (поки що як дезидерат!); неурядовий «неофіційний, не пов'язаний з урядом і взагалі найвищою державною владою, але достатньо авторитетний»: організація, комісія, фонд;

активізація деяких складних слів з компонентом само-: «Мене не випустили б [з відділу міліції], якби не протести людей. Селяни одразу зібрали сходку, створили групу з 15 чоловік, комітет самооборони. І він пікетував і обласну адміністрацію, і прокуратуру... Навіть газету почали видавати. Це була унікальна самоорганізація (це слово, утворене порівняно недавно, досі вживалося переважно в науковій мові щодо різних форм організації матерії. — О.Т.). І влада злякалася» ([Із інтерв'ю з сільським головою одного із сіл Херсонської області]. — Газ. по-українськи, 13.04.2012, с. 7); «Наше суспільство напрочуд слабке і майже не подає ознак самоорганізації» (С. Тримбач. — Літ. Україна, 14.06.2012, с. 11); «Народна самооборона» (одна з політичних партій).

3.3.5. Від закритості до відкритості, тобто приступності / неприступності для громадського доступу, обговорення та контролю (суспільства, влади, інфор-

мації; працювати в умовах закритості / відкритості); закритий — відкритий (для пропозицій, критики тощо); під очевидним впливом англійської мови ³⁷ в 90-і роки сформувалася в подібному значенні також опозиція *непублічність* — *публічність*: «...бажано, щоб в Україні зрештою з'явився єдиний публічний механізм вирішення бізнесових проблем» (Н. Білоусова. — День, 8.06.2012, с. 10), «Ключ до подолання корупції в аудиторському середовищі — це *публічність* і *прозорість*» (День, 28.01.2010), «Головний механізм захисту для журналіста — це *публічність*» (О. Романюк. — Україна молода, 28.06.2012, с. 5); одним із визначальних принципів «перебудови», поряд з *демократизацією*, стала *гласність* — як відкрита належна інформація про будь-яку суспільно важливу діяльність у країні та можливість вільного її обговорення (*широка, повна* або ж, навпаки, *дозована гласність, політика гласності, у світлі гласності, розширення гласності*), а також *гласний* (обговорення та ін.), *гласно* — з її occasionальним опозитом каламбурного творення *безгласність* («...існувала наче гласність центру, ресубліканська і місцева. Останню дошкульно, сердито обзивали *безгласністю*». — Голос України, 25.04.1991, с. 11); у подібному ж переносному значенні ясності, зрозумілості стала вживатися опозиція *непрозорий, непрозорість* — *прозорий, прозорість* («Ми оздоровимо НАК «Нафтогаз» як найбільш *закриту, непрозору систему*»: П. Порошенко, міністр економічного розвитку. — Т/к ТВі, «Вечір з Миколою Княжицьким», 5.04.2012; «Очільника обласної державної адміністрації звинувачують у проведенні *непрозорої політики* та управління комунальними й державними ЗМІ регіону»: Я. Тракало. — Україна молода, 7.06.2012, с. 3; *прозорі умови договору, прозора цінова політика, прозоре судочинство; прозорі правила гри* — одне з нових кліше; «Влада має ставати *прозорою*»; «Ми працюємо *прозоро*»), які активізувалися під явним впливом англ. *transparent*, що було запозичене й безпосередньо («*Транспарентність* нині є необхідною характеристикою виконавчої влади. *Відкритість* її сприяє розвитку демократії, громадянського суспільства». — Віче, 2009, № 8) і також стало вживатися, хоч і значно рідше, у цьому значенні.

О. О. TARANENKO

FORMATION OF THE NEW SYSTEM OF SOCIAL VALUES AND PRIORITIES OF THE UKRAINIAN SOCIETY (based on the late XXth — early XXIst century Ukrainian language materials). I

The article focuses on the main tendencies of nominative and axiological reorientations in the development of lexical-phraseological structures, of word-building means systems, and of a stylistic means stock in the Ukrainian language of the late XXth — early XXIst century, that occurring mainly in socio-political and socio-economic thematic spheres. They consist in orienting, on the one hand, to new, critical comprehension of the previous system of socio-political, moral and cultural values of a society, and, on the other hand, to forming a new system of social values: it is, first, an actualization of traditional and «common to all mankind» social, moral, cultural landmarks and priorities, secondly, rebirth and strengthening of nation-state Ukraine aspects language representation, thirdly, emulation of «European» and «world-wide» values/

Keywords: «reevaluation of values» in language, key words in the Ukrainian language of the modern age, nominative and axiological tendencies in the Ukrainian language of the modern age.

(Продовження статті див. у наступних номерах журналу)

³⁷ Утім, подібне вживання слів *публічність, гласність* було відоме в російській мові ще в першій половині XIX ст. під впливом відповідних слів німецької та французької мов. Див.: *Fleckenstein Ch. Schlüsselwörter der Periode der Umgestaltung aus sprachhistorischer Sicht // Ztschr. für Slavistik.* — 1990. — Bd 35. Н. 6. — S. 800–802.